

UDK: 22.046:226.6
Pregledni rad
Pripremljen: Ožujak 1998.

ŽIDOVİ PRVOG KRŠĆANSKOG STOLJEĆA

Frank H. Yost

SAŽETAK

Židovi prvog kršćanskog stoljeća

Razdoblje o kojem se raspravlja u ovom članku počinje smrću Heroda Velikog 4. godine pr. Kr., a završava krajem drugog židovskog ustanka 135. poslije Krista. Ovo je bilo razdoblje u kojem su Ivan Krstitelj, Isus i njegovi apostoli živjeli i javno djelovali. Svi su oni bili Židovi koji su živjeli u Palestini. Prema tome poznavanje židovske povijesti ovog razdoblja od primarnog je značaja za razumijevanje novozavjetnog kršćanstva. Judaizam prvog stoljeća činio je sredinu u kojoj se rodilo kršćanstvo.

Ključne riječi: *Židovi; Židovske-sljedbe; Židovski-vladari-prvog-stoljeća*

1. Uvod

Tijekom ovog razdoblja židovska je povijest ispunjena nemirima na političkom i vjerskom polju. Judaizam je bio podijeljen na više suprotstavljenih sekti, čije su razlike bile često isto toliko političke i društvene koliko i vjerske. Tako su farizeji zastupali legalistički puritanizam, saduceji su pretstavljali političku i društvenu aristokraciju, eseni su svojim samostanskim, odvojenim kolonijama postrani čekali Mesiju, dok su herodovci i zeloti zauzimali ekstremne političke polove suradnje s Rimljanima ili pobune protiv njih.

Život Židova je tijekom ovog razdoblja u velikoj mjeri bio usredotočen na mjesnu sinagogu. U njoj su se Židovi okupljali ne samo na bogoslužje već i na čitanje i tumačenje Zakona i Proroka. Često je sinagoga bila i škola obučavanja židovske mladeži. Svojim spisima i načinom života Židovi su ostavljali snažan dojam na neznabožački svijet koji ih je okruživao. Aktivno su djelovali u pridobivanju mnogih obraćenika iz poganstva, bilo kao simpatizera ili kao punopravnih, obrezanih Židova.

Mesijanska očekivanja među Židovima tog razdoblja bila su vrlo snažna. Mnogi su vjerovali da će se Obećani uskoro pojaviti. I farizeji i eseni su imali pažljivo razrađena učenja o njegovu dolasku. Zbog toga je nekolicini samozvanaca, koji su za sebe tvrdili da su Mesija, uspjele okupiti dosta sljedbenika. Ovo očekivanje osloboditelja svijeta javljalo se ne samo u judaizmu nego i u manje izraženom obliku u neznabožačkim krugovima.

Židovski politički nemir ojačan je u ovom razdoblju postavljanjem niza beskrupuloznih rimskih prokuratora koji su vladali Judejom. Stanje se toliko pogoršalo da su Židovi 66. godine podigli ustanak protiv Rimljana, koji je trajao do 73. poslije Krista. Tijekom tog razdoblja Jeruzalem je sa svojim hramom razoren, a nacija raspršena. Ovoj nacionalnoj katastrofi slijedile su godine tihog oporavka. Tijekom prvih godina drugog stoljeća u različitim dijelovima rimskog imperija buknu su manji židovski ustanci, da bi u Palestini još jednom 132. godine izbio snažan ustanak. Nakon samo tri godine Židovi su opet ležali pred rimskom silom. Da bi spriječili buduće ustanke, Rimljani su Židovima zabranili pristup u grad Jeruzalem. Nakon toga je palestinski judaizam izgubio primarni značaj za povijest kršćanstva.

2. Političke podjele

Područje koje su Rimljani dali Herodu Velikom i njegovim nasljednicima predstavljalo je niz pokrajina, koje su se razlikovale u običajima, pa čak i u dijalektu. Ove su razlike tijekom povijesti nastale.

Judeja. – Judeja je obuhvaćala južnu Palestinu zapadno od Mrtvog mora. Obuhvaćala je teritorije koje su nekoć zauzimala židovska plemena Juda, Benjamin i Šimun, kao i veći dio starog područja Filisteje na Sredozemnom moru. Njena sjeverna granica tekla je istočno od Jope do Jordana, a njezina južna granica slijedila je crtu koja je počinjala južno od Gaze preko Beer-Šebe do Mrtvog mora. Obuhvaćala je gradove Jopu, Jamniju, Gazu, Betlehem, Jerihon i Hebron s prijestolnicom Jeruzalemom.

Judeja je uglavnom bila brdovita visoravan ili dugački planinski vijenac koji se protezao od sjevera prema jugu, a strmo se uzdizao od uske obalne ravnice, pa je na nekoliko mjesta dostigao visinu od preko 1000 m. Na istoku visoravan se strmo spuštala u dolinu Jordana i

Mrtvog mora, čija površina leži gotovo 400 m ispod morske razine. Po veličini Judeja se u Herodovo vrijeme pružala oko 90 km od sjevera prema jugu, a gotovo isto toliko od istoka prema zapadu. Njeni brežuljci i doline bili su korišteni za zemljoradnju, uzgoj ovaca i u manjoj mjeri za vinogradarstvo.

Samarija. – Samarija se nalazila sjeverno od Judeje. Na teritoriju koji su nastavala plemena Efrajim, zapadni dio Manašea i dio Benjamina. Sa sjevera graničila je ravnicom Jizreel i gorom Gilboa. U sredini zemlje bila su brda Gerizim i Ebal, na čijem je podnožju ležao stari grad Šekem (blizu današnjeg Nablusa) s obližnjim Jakovljevim studencom. Brežuljak Samarije, koja je dugo bila glavni grad sjevernog kraljevstva Izraela, bio je nekoliko kilometara više na sjeveru. Samarija je bila brežuljkasta zemlja s plodnim dolinama.

Neprijateljstvo između Židova i Samarijanaca datira od podjele na sjeverno i južno kraljevstvo, koje je nastalo stupanjem na prijestolje Jeroboama I. 931. pr. Kr., pa sve do ropstva sjevernih plemena 723./22. pr. Kr. Asirci su deportirali mnoge Izraelce, a na njihovo mjesto doveli razne neznabožačke narode iz drugih osvojenih provincija (2 Kr 17,24). Ovi su narodi sa sobom donijeli svoje neznabožačke bogove. Kad je na ove doseljenike došla nevolja, Asirci su im praznovjerno poslali jednog izraelskog svećenika da ih upozna s Bogom te zemlje. Miješanje Izraelaca, koji su ostali u zemlji, s neznabožačkim doseljenicima ogledala se i u mješavini religije, dijelom u štovanju Jahve, a dijelom u neznabožačkim obredima.

Kad su se Židovi iz Babilonije vratili u Judeju, ovakva situacija na području religije predstavljala je ozbiljan razlog za mržnju prema Samarijancima. Gotovo odmah po povratku došlo je do trzavica između ovih dvaju naroda (vidi Ezra 4; Neh 4. i 5. poglavlje). Samarijanci su ometali obnovu židovskih gradova, a kad su ponudili savez, Židovi su ih odbili. Samarijanci su na gori Gerizimu, kao opoziciju Hramu u Jeruzalemu podigli svoj vlastiti hram. Stoga nije bilo nade da bi se uklonilo utvrđeno neprijateljstvo. Tijekom borbe Makabejaca, Samarijanci su surađivali s Antiohom Epifanom (vidi Dn 11,14). Između ovih dvaju naroda nije bilo društvenog kontakta (Neh 2–6; Iv 4,9).

Galileja. – Galileja se nalazila sjeverno od Samarije, a graničila je sa sjevera rijekom Litani i južnim obroncima gore Hermon, na istoku Galilejskim jezerom i rijekom Jordan. Bila je odvojena od Sredozemnog mora uskom obalom drevne Fenicije, s njezinim gradovima Haifom, Akrom (Ptolemeidom), Tirom, Sareptom i Sidonom. U Galileji su bili gradovi Gišala, Korazin, Kafarnaum, Nazaret i Jezreel. Obuhvaćala je teritorij starih plemena Jisakara, Zebuluna, Nafalija, Ašera i sjeverni dio Dana.

Galileja je bila plodna, nastanjena marljivim nezavisnim narodom, naviklim na težak život. Zbog prisutnosti stanovništva koje je govorilo grčki, Galilejci izraelskog podrijetla bili su posebno revni u očuvanju svog judaizma. Ovo je bila zemlja Kristovog djetinjstva i mladosti i pokrajina iz koje je uzeo većinu svojih učenika.

Pereja. – Pereja se nalazila istočno od Jordana, nasuprot Samariji i sjevernoj Judeji, a obuhvaćala je staro područje Rubena i Gada. Među njenim prirodnim obilježjima poznato je brdo Nebo i potok Jabok. U staro doba ovo je područje bilo područje pašnjaka, a i danas se još uvijek ljudi ovdje bave uzgojem stoke i ovaca.

Druga područja pod Herodom. – Sjeveroistočno od Galilejskog jezera ležalo je prostrano područje kojim je također vladala Herodova obitelj. U zapadnom dijelu ovog područja, na

istočnoj obali Galileje, bilo je područje Gaulanitide, s gradovima Betsaidom Julijevom i Gergesom. Dalje na sjeveru, istočno od sjeverne Galileje, nalazio se grad Paneja (Cezareja Filipova). Ove sjeveroistočne pokrajine protezale su se na sjever sve do Hermona a na istok do područja Damaska.

Dekapolis. – Usred Herodova dominiona bilo je prostrano autonomno područje u kome su preovladali gradovi u kojima se govorilo grčki. Bilo ih je u početku deset, pa su području dali ime Dekapolis ili Desetograđe. Počevši na istočnom kraju doline Ezdrelon, područje Dekapolisa protezalo se preko Jordana, uključujući prostrane predjele sjeverno i istočno od Pereje, pored rijeke Jarmuk, južno do Filadelfije. U staro doba ovo je područje nastanjivalo Manašeovo pleme.

3. Svakodnevni život u Palestini

Život u domu. – Život u domu u Palestini bio je u mnogo čemu sličan životu kakav danas nalazimo na Bliskom istoku. Kuće običnih seljaka bile su sagrađene od blata, opeka ili kamena, s nabijenim zemljanim podom i ravnim krovom napravljenim od greda i trske, oblijepljene blatom. Unutrašnjost kuće je često bila podijeljena u dvije prostorije. U jednoj je pod bio podignut za stopu ili više. U višem dijelu žene su obavljale svoje poslove; tu je spavala obitelj, vjerojatno na jednom ležaju prostrtom na podu. Na nižem dijelu mogle su boraviti životinje kad je bilo potrebno da imaju sklonište, mogla su se igrati djeca i obavljati drugi poslovi. Stube su često vodile na krov kuće, gdje je obitelj mogla ljeti spavati. Ove su se kuće obično otvarale prema dvorištu, a često je više sličnih kuća sagrađeno zajedno i povezano tako da čine četvorku sa zajedničkim dvorištem. Ovakve bi se građevine, budući da su toliko ovisile o upotrebi blata, kod kiša ili poplava, često ozbiljno oštetile.

Ljudi koji su živjeli u boljim prilikama gradili su čvršće i udobnije kuće. One su obično imale najmanje dvije prostorije, a ponekad nekoliko njih oko dvorišta. Domovi bogatih bili su mnogo prostraniji; bolje kuće su bile građene od klesanog kamena.

Prema današnjim standardima namještaj, čak i u domovima bolje stojećih, bio je vrlo jednostavan. Ljudi su obično sjedili na prostirkama na podu, a u njihovim ste prostorijama često mogli naći samo jednu ili dvije škrinje, ležaj za spavanje i male stolice. Noću su se kućni prostori osvijetljavali malim uljanicama izrađenim od gline. Grijalo se na otvorenom ognjištu, obično s drvenim ugljenom. U siromašnijim domovima vatra se ložila u običnoj rupi u zemljanom podu, a u kućama onih koji su sebi to mogli priuštiti bio je brončani žeravnik.

Židovske su žene imale relativno viši položaj od drugih žena u istočnom Mediteranu, drukčiji od Rimljanki. Inače su uživale položaj poštovanja i utjecaja koji je bio veći od njihova legalnog statusa. Estera i Judita su prikazane kao spasiteljice svog naroda. Židovski ženidbeni ugovor čini se da je već u to vrijeme štitio imetak žena, a da su one uživale isto zakonsko pravo na imovinu koju su imali njihovi muževi, vidi se iz teksta nedavno otkrivenog kupoprodajnog ugovora. Ovaj dokument, datiran «treće godine Izraelove slobode» (134. poslije Krista), ugovor je o prodaji jedne kuće nekog Hadarovog sina iz Jude. Na kraju ugovora nalazi se sljedeća izjava: «Osim toga ... ja Saloma, kćerka Simeonova, ž[ena] ranije spomenutog Hadara, ne protivim se prodaji spomenute kuće [nikako] ... nikad više.» (S. Abraham i H. L. Ginsberg, "On the Aramaic Deed of Sale of the Third Year of the Second Jewish Revolt", *BASOR*, br. 136, prosinac 1954, str. 19)

Odjeća u Palestini je bila široka i prilično jednostavna. Osnovna odjeća ljudi i žena bila je ogrtač, *chiton* (haljina, Mt 5,40; 10,10), koji je kod muškaraca mogao biti duži ili kraći. Ljudi koji su radili često su nosili samo pregače. Drugi oblik koji je ovo donje rublje mogao imati bila je plahta jednostavno omotana oko tijela s jednim krajem prebačenim preko ramena. Platneni ili kožni pojas nosio se često oko pasa, premda ne uvijek. U upotrebi su bila različita pokrivala za glavu, uključujući slamnate i pustene šešire, ali čini se da su Židovi najčešće nosili maramu za glavu, sličnu šalu koji i danas vidimo u sinagogama. Židovski muškarci nosili su odjevni predmet s resama (*sisit*) na svakom uglu (Bro 15,37-40); u novozavjetno vrijeme nosili su ga upadljivo vidljivim (vidi Mt 9,20; 23,5), a kasnije kao potkošulju. Uobičajena obuća su bile sandale, premda su bile poznate i kožne cipele. Najvažniji vanjski dio odjeće bio je *himation*. Odjeća žena bila je vrlo slična odjeći muškaraca, nedvojbeno raznobojnija, a pokrivalo za glavu sastojalo se od vela ili vrpce kojom se vezivala kosa oko glave. One su se često ukrašavale nizovima kovanog novca i naušnicama i ukrasom za nos. Dok su Rimljani obično nosili kratku kosu i brijali lice, Palestinski se Židovi uglavnom pojavljuju s dugom kosom i bradom.

Ekonomski život. – Osnova života u Palestini bila je zemljoradnja. Stanovništvo su uglavnom činili seljaci srednjeg staleža, koji su bili mali zemljoposjednici. Ovu je klasu Isus spomenuo kad je govorio o “domaćinu” (Mt 13,52). Iako su katkad morali unajmiti radnu snagu, ovi su seljaci zajedno sa svojim ženama i djecom obavljali većinu posla, oranja, sijanja i žetve. Za hranu su u velikoj mjeri ovisili o svojim usjevima, pa im je život, inače primjeren u dobrim uvjetima, rijetko kad dopuštao da skupe bilo kakvo bogatstvo. Kad bi usjevi zakazali, narod bi se često našao u velikoj oskudici, pa su u najboljem slučaju bili prisiljeni raditi kao nadničari, a u najgorem slučaju prodati se kao robovi. Tako je veći dio stanovništva Palestine u prvom stoljeću živio nešto bolje od nužnog održavanja života.

Mnogo manja skupina među zemljoradnicima mogla je privrijediti toliko da kupi dovoljno zemlje na kojoj može proizvesti višak povrh svojih potreba. Višak bi uz zaradu prodavali stanovništvu koje se nije bavilo zemljoradnjom. Ovo ih je stavljalo u povoljniji položaj u zemljoradnji, jer su imali gotovog novca i rezervu sjemena za posuđivanje siromašnijim seljacima te tako i proizvode za tržište povrćem i voćem. Bilo je i nekoliko velikih imanja, uglavnom u vlasništvu plemstva, a koje su vodili upravitelji (Lk 16,1).

Osim ovih zemljoposjednika bilo je više vrsta seljaka koji su radili po ugovoru: zakupnici, nadničari, najamnici i dnevničari (Mt. 20,1). Na kraju društvene ljestvice bili su robovi, koji u Palestini nisu bili ni tako brojni niti se s njima tako loše postupalo kao kod Rimljana. Robovi židovske krvi bili su sluge u kući, odnosno služili su za razdoblje od šest godina. Strani robovi, međutim, pripadali su drugoj kategoriji i bili su pokretna imovina svojih gospodara. Općenito govoreći, njihovi židovski gospodari s njima nisu postupali tako dobro kao sa židovskim robovima.

Pored onih koji su se bavili zemljoradnjom, veliki dio stanovništva bavio se ručnim radom. Židovski je ideal bio da svaki čovjek, bez obzira kako visokog položaja, treba svog sina naučiti nekom obrtu. Vodeći rabini starog doba bili su drvosječe, postolari, pekari, a jedan od njih bio je kopač bunara. Židovska literatura spominje četrdeset raznih vrsta zanimanja u Palestini u ovom razdoblju, među kojima su bili krojači, graditelji, mlinari, štavitelji kože, mesari, brijači, kožari, mljekari, perači rublja, draguljari, tkači, lončari, bačvari, staklari, prepisivači i slikari.

Bilo je također ribara, ljekarnika, liječnika, pčelara, peradara i pastira. Mnogi trgovci ne samo da su sami izrađivali svoju robu nego su je i izravno prodavali, dok su drugi radili preko posrednika.

Trgovina je bila živa, ne samo s domaćim proizvodima nego i s artiklima uvezenim izvana. Ustvari gotovo polovica trgovine u Palestini odvijala se s inozemnom robom. Židovski brodovi sa židovskim mornarima obavljali su veliki dio ove trgovine. Trgovina je poticana sređenim bankovnim sustavom koji je trgovcima omogućavao da čekovima kupuju u udaljenim gradovima kao što su bili Aleksandrija i Rim.

Većina poslova, naravno, obavljala se ili razmjenom ili plaćanjem u gotovini. U Palestini su bila u upotrebi dva novčana sistema, rimski i grčki. Neke od ovih kovanica, naročito denar, izdala je rimska vlast, a druge, kao leptu, kovale su židovske vlasti. I prokuratoru su kovali novac za uporabu u Palestini. Najveća novčana jedinica, talent, nije bila kovanica, već jedinica obračuna.

Sljedeća tablica novčanih jedinica spomenutih u Novom zavjetu daje njihovu približnu težinu, s tim što treba držati na umu da je težina nekih kovanica s vremenom kolebala.

Kovanice u Novom zavjetu

Jedinica	Težina
Jedinice zasnovane na grčkom sustavu:	
Drahma (Lk 15,8)	3,8 g
Stater (Mt 17,27 – četiri drahme)	17,5 g
Mina (Lk 19,13 – 100 drahmi; nije kovanica već jedinica obračuna)	
Talenat (Mt 18,24; 25,15) – 60 mina; nije kovanica već jedinica obračuna)	
Jedinice zasnovane na rimskom sustavu:	
Lepta (Mk 12,42)	0,5–1 g
Kodrant (Mt 5,26; Mk 12,42 – rimski kodrant; dvije leptu)	1,5–3 g
Asarion (“novčić”, Mt 10,29; Lk 12,6 – rimski as = 4 kodranta)	bronca, 6–8 g
Denar (Mt 18,28; 20,9,10 – 16 asa)	srebro, 3,89 g

Premda je moguće preračunati približnu vrijednost starog novca u novac našeg vremena, takvo bi preračunavanje brzo zastarjelo, jer nam ne daje ideju o kupovnoj moći koja je stvarni čimbenik u određivanju vrijednosti novca. Možda možemo bolje razumjeti vrijednost ovog novca iz činjenice da je denar bio dnevnicom običnom nadničaru (Mt 20,2).

Novi zavjet također spominje više mjera za volumen i za dužinu. Neke su od njih bile židovskog podrijetla, dok su druge bile grčke i rimske. Premda su u Novom zavjetu mjere kao što su *batos*, *saton* i *koros* hebrejski *bath*, *se'ah* i *kor*, postoje dokazi da se u razdoblju između šestog stoljeća prije Krista (odakle dolaze najbolji dokazi o njihovom volumenu u Starom zavjetu) i prvog stoljeća poslije Krista njihov volumen zamjetno promijenio. Nemoguće je dati apsolutni ekvivalent svakoj jedinici mjere spomenutoj u Novom zavjetu, jer je više ovih jedinica variralo u volumenu u različito vrijeme i na raznim mjestima i zato što se čini da su neki od ovih izraza predstavljali više veličina jedne mjere (kao što danas galon varira u Sjedinjenim Američkim

Državama i britanskim zemljama). Sljedeće tablice volumena zasnovane su, što se hebrejskih mjera tiče, na podatku Josipa Flavija da je bat (*batos*) isto što i 72 sekstarija (*Starine* VIII, 2,9). Budući da današnje informacije upućuju na to da se rimski sektarij može računati kao 0,547 litara, to je moguće približno izračunati točan volumen *batos*a. Uz pretpostavku da je odnos između batha i drugih židovskih mjera ostao jednak kakav je bio u Starom zavjetu, mogu se izračunati i vrijednosti *satona* i *korosa*.

Suhe tvari

Jedinica mjere		U metričkim jedinicama
Choinix	("mjera", Otk 6,6; grčka mjera; 2 sekstarija)	1,09 l
Modios	("varićak", Mt 5,15; rimska mjera; 16 sekstarija)	8,75 l
Saton	("kopanja", Mt 13,33; židovska mjera; 24 sekstarija)	13,13 l
Koros	("korov", Lk 16,7; židovska mjera; 10 batosa)	5,25 hl

Tekuće tvari

Xestes	("posuđe", Mk 7,4; rimska mjera; sekstarij)	0,547 l
Batos	("bat", Lk 16,6; židovska mjera; 72 seksstarija)	39,40 l
Metretes	("mjera", Iv 2,6; grčka mjera)	38,88 l
	ili ekvivalent za starozavjetni "bat"	22,00 l

Mjere za dužinu

Pechus	("lakat", Mt 6,27; grčka mjera, hebr. amah) oko	0,4445 m
Orguia	("hvat", Djela 27,28; grčka mjera) oko	1,8 m
Stadion	("stadij", ¹ Lk 24,13; grčka mjera) oko	185 m
Sabatou hodos	("subotnji hod", Dj 1,12; židovska mjera) oko	889 m
Milion	("milja", Mt 5,41; rimska mjera) oko	1480 m

Za mjerenje vremena novozavjetni su Židovi rabili vlastiti stari kalendar. Budući da su živjeli u Rimskom Imperiju, bili su upoznati i s rimskim kalendarom. Židovi su kalendarski dan od dvadeset i četiri sata počinjali sa zalaskom sunca, ali su sate dana računali od izlaska sunca. Kao što se vidi iz Mateja 20,1,3-6.8.12 radni dan počinjao je "rano ujutro" i završavao "kad dođe večer" s dvanaestim satom. Tako je svijetli dio dana bio podijeljen u dvanaest jednakih dijelova ili sati, koji su se nešto razlikovali u dužini u odnosu na godišnje doba. Noć je bila podijeljena u "straže". U Starom zavjetu bile su tri straže (Izl 14,24; Suci 7,19). Međutim, Novi zavjet rabi rimski sustav koji noć dijeli u četiri straže (Mt 14,25; Mk 6,48). Straže su bile poznate kao uvečer, ponoć, pijetlo i ujutro (vidi Mk 13,35), a svaka je bila približno tri sata duga. Ovaj je sistem bio u općoj upotrebi među Židovima u prvom stoljeću, kako to izvještava Josip Flavije (*Starine* V, 6,5; XVIII, 9,6).

1 ^{*} Josip Flavije (*Starine* XX, 8,6) tvrdi da je Maslinska gora bila udaljena pet stadija (ili 925 m) od Jeruzalema.

Opći jezik Palestine u prvom stoljeću bio je aramejski, kojim se inače govorilo u Babilonskom i Perzijskom Imperiju, a kojeg su Židovi donijeli sobom na povratku iz ropstva. Pored aramejskog, u Palestini se mnogo upotrebljavao i grčki kao rezultat stoljetnog helenističkog utjecaja. Ovo je posebno bio slučaj u gradovima Dekapolisa i drugim helenističkim gradovima kao što su Seforis, glavni grad Galileje, koji se nalazio svega sedam kilometara od Isusovog doma u Nazaretu. Židovi rođeni izvan Palestine, koji su se vratili u zavičaj, često su govorili grčki.

4. Judaističke sljedbe

Farizeji. – Nakon Aleksandrova osvajanja drevnog Istoka, slijedile su trajnije kulturne invazije grčkog jezika, običaja, ideja i religije. Pokušaji Antioha Epifana da helenizira Židove, odnosno da ih prisili na prihvaćanje grčke kulture, izazvali su najodlučniji otpor (vidi Dn 11,14). Pod vodstvom Jude Makabejca i drugih članova njegove obitelji, koji su kasnije nazvani Makabejcima ili Hasmonejcima, Židovi su junački porazili Antiohove snage i osigurali svoju slobodu (164. pr. Kr.). Među Židovima, a naročito među onima iz bogatijih i obrazovanijih slojeva, kao i među onima koji su stanovali izvan granica Palestine, postojala je postupna naklonost prema prihvaćanju grčke kulture. Takvi su Židovi bili poznati kao helenisti i predstavljali su liberalni element židovskog društva. No većina onih koji su živjeli u Judeji, čvrsto su se držali običaja i vjere svojih predaka.

Kao oporba grčkom utjecaju u Judeji nastao je konzervativni pokret čiji su članovi prihvatili ime hasidim, (hebrejski *chasidim*), što znači “pobožni” ili “sveti” (vidi Ps 16,10 i bilješku za Ps 36). Farizeji, čije ime znači “odvojeni”, a svoje podrijetlo zahvaljuju hasidima, prvi se put pojavljuju kao politička stranka oko 120. godine pr. Kr. u vrijeme Ivana Hirkana. Farizeji su bili popularna i ortodoksna većinska stranka. Njihov program je bio striktno pridržavanje Zakona i mnoštva tradicionalnih tumačenja, koja su se u to vrijeme oblikovala. Nastojali su na izbjegavanju javne odgovornosti i građanskih dužnosti. Premda se nisu povukli iz svakodnevnog života, postali su njegovi kritički suci i tako nastojali izbjeći njegove navodne kaljave kontakte. Oni su inzistirali na oslanjanju na Boga koji vodi svoj narod i za njega djeluje kao što je to činio u prošlosti.

Ali u Judeji, kao i u drugim državama onog vremena, crkva i država su bile udružene. Među Židovima religija je bila stvar države, i to na poseban način. Tako je uvijek bilo, od Mojzija preko Samuela do Davida, u čije se vrijeme svećenički stalež odvojio od građanske vlasti. Osim toga, Hasmonejska kuća bila je svećenička kuća, premda nije potjecala izravno od Arona. Zato su Juda, Jonatan i Šimun, sinovi Matatije, starog svećenika iz Modina, i dalje bili svećenici dok su vladali novooslobođenom zemljom i nitko nije imao veće pravo na službu velikog svećenika. Međutim, farizeji su zamjerali ovo ujedinjenje vjerskog i političkog vodstva. Oni su religiju željeli odvojiti od državnih poslova, osloboditi funkciju velikog svećenika od političkog uplitanja i sebe odvojiti od građanskih djelatnosti.

Sve ove težnje bilo je teško postići. Za Židove podjela religije i drugih životnih djelatnosti nije bila logična. Svećenstvo je bilo tako odgovorni dio javnog života da se nije moglo odvojiti od političke uloge. Umjesto da se fizički povuku iz društva, kao što su to učinili eseni i kasnije kršćanski redovnici, farizeji su stali uz svakog vođu koji bi zastupao njihova stajališta. Kao

poznavatelji Zakona bili su stranka književnika ili teologa i zbog toga, premda nisu proizašli iz običnog naroda, postali su popularne duhovne vođe. Svoja su uvjerenja iznosili gorljivo i s osvjedočenjem pa su za svoja stajališta zadobili brojne pristalice.

Farizeji su vjerovali u budući život. Bog će svom narodu dati sreću u božanskoj prisutnosti, koju može uživati samo pravedan čovjek. U tom blaženom stanju dobri će ljudi primiti nagradu za svoje vrline. Nasuprot tome, zli, Božji protivnici, oni koji su ostali neposlušni njegovom Zakonu, zauvijek će trpjeti na mjestu mučenja. No nisu svi farizeji bili složni u pogledu na pojedinosti oko buduće nagrade i kazne koju će primiti vjerni i nevjerni. Postoje mnoge varijacije razmišljanja o budućem životu. Uobičajeno uvjerenje među farizejima je bilo shvaćanje da sve duše umrlih na jednom prolaznom mjestu očekuju prijelaz, sukladno svojoj konačnoj sudbi. Iz ovog zamišljenog mjesta – hada – oni koji još nisu spremni ući u “Abrahamovo naručje” (vidi Talmud, *Kiddushin* 72a, izdanje Soncino, str. 369), mogu s jedne strane vidjeti buduća zadovoljstva, dok s druge oni koji još nisu određeni za zlu sudbinu mogu vidjeti stvarnost užasa koji ih očekuje.

U svojoj prisposobi o bogatašu i Lazaru (Lk 16,19-31) Krist je učenje farizeja o budućem životu upotrijebio kao sredstvo da istakne kako čovjek u ovom životu treba uzeti u obzir upozorenja i savjete da bi se popravio. Nakon svog uhićenja u Jeruzalemu (Dj 23,6-10), Pavao je u svoju korist upotrijebio ovo uvjerenje farizeja o uskrснуću da bi svoje tužitelje podijelio.

Farizeji su ozbiljno gajili mesijansku nadu. Pomazanik će doći i obnoviti i povećati slavu koju je Izrael imao u vrijeme Davida. Mesija će vladati svijetom. David je bio moćan i jako utjecajan na svijet, ali će Mesija nadmašiti sve druge vladare. David je bio mudar i dobar, ali će Mesija biti utjelovljena pravda. Premda ga nisu zamišljali kao Boga, vjerovali su da će biti opskrbljen nadnaravnim silom. Izrazima kao što su *legalizam*, *nacionalizam* i *mesijanizam* mogli bismo opisati filozofiju i ciljeve farizeja.

Što je Hasmonejska kuća bivala starija i iskusnija, a državne dužnosti zahtijevale sve više međunarodnih veza, vladari su sve manje bili strogi u židovstvu, a sve više naklonjeni upravo onom helenizmu protiv kojega su ranije ustali Matatija i njegov sin Juda Makabejac. Ova tendencija je sve više jačala, dok nije prevladala helenistička politika Herodove dinastije. Ovom su se razvoju, koji se toliko suprotio svemu što su vjerovali, farizeji uporno protivili.

Saduceji. – Značenje imena saducej nije poznato, ukoliko ono ne potječe od svećeničkog obiteljskog imena Sadok (1 Kr 2,35). To se ime vjerojatno upotrebljavalo kao lozinka za pristalice aristokratskog gledišta. Oni i jesu bili eksponenti aristokracije, s jakim zanimanjem za svjetovne interese nacije. Stoga su saduceji bili potpuno suprotni farizejima. Materijalni i politički uspjeh koji je pratio napore Makabejaca bio je za njih izvor dubokog zadovoljstva. Njihovi su interesi prvenstveno bili politički. Uspjeh na tom polju bio je njihova radost. Separatizam je bio suprotan njihovim gledištima.

Oni nisu bili protiv religije, ali su smatrali da dobrobit nacije, kako su je oni zamišljali, ne zahtijeva da vjerski obziri budu odlučujući u svim stvarima. Prihvatili su Toru – Zakon – kao kanon, ali su ostatak Starog zavjeta odbacili kao nenadahnut i osporavali vrijednost tradicije (vidi Mk 12,26; Lk 24,44), na koju su se farizeji toliko oslanjali.

Posljedica toga je bila da su saduceji odbili prihvatiti učenje o budućem životu, o anđelima, o duhovima bilo koje vrste, o budućoj nagradi i kazni, jer su tvrdili da u Tori nisu našli jasne

izjave o tim pitanjima (Josip Flavije, *Starine* XVIII, 1,4; *Ratovi* II, 8,14; Dj 23,8). Dok su farizeji priznavali ovisnost o Božjoj pomoći, saduceji su se oslanjali samo na sebe. Stoga su bili spremni sklopiti saveze s drugim zemljama i upotrijebiti svako sredstvo koje je obećavalo dobrobit nacije.

Pošto su stajali na strani židovske aristokracije, saduceji nisu bili pretstavnici naroda kao cjeline. Oni su bili utjelovljenje, u nekom smislu, helenističke stranke među ranijim Židovima, protiv koje su ranije ustali hasidi, dok su farizeji s druge strane bili ideološki nasljednici hasida.

U početku su Hasmonejski knezovi uspjeli ostati postrani, ne pristupajući ni farizejima ni saducejima. Ali su se služili i jednima i drugima, dajući im javne službe i počasti. U vrijeme uprave Hirkana I., sina plemenitog Hasmonejca Šimuna, jedan indiskretan postupak od strane farizejskih vođa učinio je da su se Hasmonejci priklonili saducejima (Josip Flavije, *Starine* XIII, 10,6). Otada je kuća Hasmonejaca u svojim nastojanjima i postupcima postala otvorenije helenistička, odnosno manje judaistička, pa su saduceji počeli sve više utjecati na državne poslove. Srazmjerno je malo poznato o saducejima, jer iza sebe nisu ostavili nikakve pisane dokumente.

Eseni. – Treća židovska sljedba bili su eseni, koji su kao i farizeji bili izdanak hasida. Eseni po svemu sudeći predstavljaju krajnju konzervativnu stranu istog pokreta iz kojega su proizašli farizeji. Oni su sprovodili u život najstroža načela farizejskog vjerovanja.

Manje razlike među različitim izvorima o esenima upućuju na to da je ova sekta bila podijeljena u dvije skupine, od kojih se jedna odlikovala odbacivanjem braka. U drugim su stvarima obje vrste esena dovele separatizam farizeja do toga da su se povukli iz društva i stoga vodili gotovo samostanski život. Oni su izbjegavali trgovinu, odbijali držati robove i u nekoj mjeri izbjegavali prinašati žrtve u Hramu. Odbijali su se zaklinjati, sve što su imali bilo im je zajedničko, sudjelovali su u zajedničkim večerama, za koje su hranu pripremali svećenici, stanovali su odvojeno od ne-esena i brižljivo bratski pomagali jedan drugome u bolesti i drugim nedaćama. Odijevali su se u bijelo i nastojali njegovati savršenu čistoću. Posebno su se striktno držali obrednog pranja uronjavanjem, koje su svakodnevno prakticirali.

Eseni su vjerovali u preegzistenciju duša, pa su prihvaćali filozofski dualizam i stoga odbacivali uskrsnuće tijela. Njihovo učenje imalo je elemente očito izvedene iz zoroastrijanizma. Neke faze njihova učenja imale su i izvjesna obilježja grčkog pitagorejstva.

Arheološka otkrića kod *Kirbet Kumrana*, u blizini sjeverozapadne obale Mrtvog mora, probudila su novo zanimanje za ovu sljedbu. Među znanstvenicima se općenito misli da su građevine kod Kumrana pripadale zajednici esena koja je cvala u prvom stoljeću prije Krista i, nakon jednog razdoblja nestanka, ponovno u prvom stoljeću poslije Krista; i da su rukopisi nađeni na tom mjestu pripadali esenskoj knjižnici. Sličnosti između ovih dokumenata – posebno *Priručnik o disciplini* i *Komentar Habakuka* – te rasprava otkrivena u Kairu 1896. godine, koja potječe od jedne skupine poznate pod imenom damaštanski zavjetnici, navele su na pretpostavku da je ova skupina također pripadala esenima. Fragmenti nekih damaštanskih zavjetnika nađeni su u kumranskim špiljama 4 i 6 – dokazujući tako njihovu nesumnjivu vezu.

Ovi dokumenti otkrivaju jasne paralele s izvjesnim elementima ranog kršćanstva i upućuju na užu povezanost no što se ranije mislilo između učenja Ivana Krstitelja i Isusa s jedne, i određenih elemenata u judaizmu s druge strane. Dolazak Mesije – zapravo dvojice mesija – bio je važan dio kumranskog vjerovanja. Grupe u Kumranu i Damasku vodile su svoje podrijetlo od

jednog proroka, "Učitelja pravednosti". On je svoje sljedbenike organizirao u "novi savez" kao pripremu za mesijansko kraljevstvo, pa je došao u ozbiljan sukob s dominirajućim vjerskim vlastima među Židovima.

Zajednica u Kumranu imala je namjeru da svojom čistoćom života i odlučnom poslušnošću Zakonu pomogne u pripremi svijeta za buduće kraljevstvo. Oni su tvrdili da djela čišćenja, kao što je svakodnevno uronjavanje, nemaju vrijednosti ako im ne prethodi čišćenje srca "svetim duhom", kojega im je, prema njihovom vjerovanju, Bog otkrio preko svog "Pomazanika". Njihovo naglašavanje duhovne čistoće u pripremi za mesijansko kraljevstvo, njihova pranja, njihova visoka etička načela, kao i njihovo prebivanje u jordanskoj pustinji u blizini Mrtvog mora paralele su djelovanju Ivana Krstitelja. Oni su se, kao i on, proglašavali ispunjenjem Izaije 40,3. Ove su sličnosti tako velike da je teško izbjeći zaključak da je Ivan morao imati neki kontakt s ovom sljedbom. Određeni elementi učenja apostola Ivana i Pavla također nalaze zanimljive paralele u literaturi ove skupine. Ovo, međutim ne znači da su ovi apostoli svoju evanđeosku vijest u bilo kojem dijelu posudili od esena.

Herodovci. – Herodovci su se pojavili mnogo kasnije nego dosad spomenute stranke, a bili su uglavnom zainteresirani samo za politiku. O njima je vrlo malo poznato osim sporednog spominjanja u Novom zavjetu (Mt 22,16; Mk 3,6; 12,13). Josip Flavije govori o "pristicama Heroda" (*Starine* XI, 15,10). Čini se da se radilo o Galilejcima koji su željeli da Palestinom radije vladaju Herodovci nego stranci.

Zeloti. – Kao herodovci i zeloti su bili politički nastrojeni po svojim interesima i programu. O njihovom podrijetlu postoje razne teorije. Mnogi smatraju da su kao farizeji i eseni potekli od hasida, pa su to bili "pobožni" kojima je glavni cilj religije bila politika. Takav odnos je, međutim, teško potvrditi dokumentiranim dokazima. Josip Flavije (*Starine* XVIII, 1,6) opisuje neku "četvrtu sektu židovske filozofije" za koju se često mislilo da su zeloti, premda nema dokaza za ovu identifikaciju. Osnivanje ove sljedbe pripisuje Judi Galilejcu koji je podigao ustanak zbog poreza, vjerojatno nakon Kvirinejeva popisa stanovništva 6. godine poslije Krista (Dj 5,37). On izvještava da su s vjerske strane pristajali uz farizeje, ali su politički odbili da bilo tko osim Boga vlada nad njima. Flavije ne spominje zelote, bar ne imenom, sve do rimskog rata (66.–70.), kad se pojavljuju kao stranka pod vodstvom Ivana od Gishale (*Ratovi* V, 3,1). Međutim, budući da izvještava (*Starine* XVIII, 1,6) kako su pripadnici "četvrte sekte" u tom ratu bili posebno aktivni, možda ih treba poistovjetiti sa zelotima. Jedan od Kristovih učenika, Šimun (ne Petar), bio je vjerojatno zelot (Lk 6,15; Dj 1,13).

Bilo je i skupina židovskih kršćana kao što su nazareni i ebioniti, koje su se pojavile nešto kasnije, toliko kasno da ne ulaze u okvir ovog članka. Nije poznato jesu li ove sljedbe ostale prihvaćeni članovi židovskog društva. Glavno tijelo židovskih kršćana nije bilo prihvaćeno, nego ga je na saboru u Jamniji (oko 90. godine) judaizam odbacio.

5. Vjerski život u Židova

Običan narod. – Koliko god da su sekte bile važne u životu nacije, one su u prvom stoljeću predstavljale samo djelić židovskog pučanstva. Većina je bila neuka u onim pojedinostima Zakona koje su bile tako drage farizejima, esenima i zelotima, a istodobno na njih nije mnogo utjecala profinjenost saduceja. Ove su neobrazovne mase u hebrejskom poznate kao *'amme*

ha'ares, "narod zemaljski". Farizeji su ih prezirali zbog njihova neznanja i iz toga proizašla nemara prema striktnom desetkovanju i obrednoj čistoći; to je bio razlog što su vjerovali da su prokleti (vidi Iv 7,49). Isus je s učenicima mnogo radio među takvim ljudima i vjerojatno su ga često izjednačavali s njima (vidi Mt 11,19; 15,1.2; Iv 7,15). Nemar *'amme ha'aresa* prema obrednim i ceremonijalnim zabranama, međutim, nije morao značiti da u njima nije bilo želje za Bogom pa su ovi ljudi nesumnjivo činili većinu onih koji su ga "s uživanjem" slušali (Mk 12,37).

Život Židova nastavio se razvijati dok je Herod gradio, trošio, ubijao i na kraju umro. Mesijanske su nade bile velike. Farizeji su narodu nametali primjer strogog legalizma kojega je karakteriziralo strogo svetkovanje subote i obredna pravila čistoće. Održavanje službi u jeruzalemskom Hramu je nastavljeno s velikim dostojanstvom i pompom, dok su njegova predvorja bila ispunjena štovateljima, prosjacima, mjenjačima novca i prodavačima žrtvenih životinja. Dolazeći ne samo iz okružja Palestine nego iz cijeloga svijeta, tisuće bi se hodočasnika sjatilo u Jeruzalem na tri velika godišnja blagdana: Pashu i Beskvasne kruhove, Pedeseticu i Blagdan sjenica (vidi Izl 23,14-17; Lev 23,2; Pnz 16,16.17). Farizeji su žedali za pravednošću; običan je narod žedao za radošću religije; nacija je žedala za Mesijom.

Gledano s vjerske strane, običan narod nije bio vezan skrupuloznim poštovanjem zakonskih tradicija kao farizeji. Istodobno su, međutim, farizeji vršili snažan utjecaj i nastojali davati ton religiji nacije. Ovo znači da su tradicionalizam i ceremonijalizam predstavljali veliki dio židovskog vjerskog života i razmišljanja. Za primjere židovskih vjerskih restrikcija i svetkovanja vidi komentar na Matej 23,23; Marko 2,18.23.24; 7,2-4.9.

Književnici. – Ova je skupina na hebrejskom bila poznata kao *sopherim*, "književnici", "pisi", a na grčkome kao *grammateis*, što doslovce znači "tajnici". Oni su također imali naziv *nomikoi*, "zakonoznanci" (Lk 7,30) i *nomodidaskaloi*, "učitelji zakona" (Mt 22,35; 1 Tim 1,7). Njihova je zadaća bila da proučavaju i tumače građanski i vjerski zakon i da ga primijene na pojedinosti svakidašnjeg života. Njihove odluke, kao one sudaca vrhovnog suda, imale su veliku težinu i postale osnovom za buduća tumačenja. Ovo tijelo odlučivanja predstavljalo je "tradiciju" protiv koje je Isus tako često govorio i za kršenje koje su ga tako često optuživali (Mt 15,2.3.6; Mk 7,2.3.8.9). Poznati književnici postali su veliki učitelji među Židovima. Za Isusova vremena književnici su bili utjecajnija skupina od bilo koje druge skupine vođa. Mnogi su od njih bili članovi Sanhedrina o kojima je vjerojatno riječ u Mateju 26,3. Neki su književnici prihvatili Krista (Mt 8,19), ali je većina bila beznadno ispunjena predrasudama prema njemu (Mt 16,21). Većina njih bili su farizeji.

Sinagoga. – Sinagoga, doslovno "skup", bila je središte židovskog društvenog života. Ova karakteristična ustanova judaizma počela je cvasti tek tijekom i nakon babilonskog ropstva. Prema tradiciji osnivač sinagoge je prorok Ezekiel, jedan od zarobljenika u Tel Abibu na rijeci Kebar u Donjoj Mezopotamiji. Tijekom stoljeća nakon povratka iz babilonskog sužanštva Židovi su se dragovoljno rasuli po cijelom u ono vrijeme poznatom svijetu, tako da gotovo i nije bilo grada bez židovske zajednice (Dj 15,21), a svaka je zajednica imala svoju sinagogu. Trebalo ju je podići tamo gdje je bilo desetero odraslih muškaraca i ova su deseterica postala njezini prvi "nadstojnici".

Možda je sinagoga, više no ikoja druga institucija, poslužila za očuvanje religije, kulture i rasne svijesti židovske nacije. Sinagoga nikada nije bila mjesto prinašanja žrtava kao Hram u

Jeruzalemu, pa se nije ni smatrala mjestom bogoslužja u najvišem smislu. U njoj se svake subote održavala služba na kojoj je u središtu pozornosti bilo čitanje i tumačenje Zakona i Proroka. Tijekom tjedna sinagoga je često služila kao mjesni sud (vidi Mk 13,9), a općenito kao škola. Sinagoga je bila mjesto za poučavanje iz Pisma i za molitvu. U stranim zemljama židovske su zajednice vodile odvojen život i obavljale svoje vlastite građanske i vjerske poslove, koji su, naravno, bili podložni zakonu zemlje (Josip Flavije *Starine*, XIX, 5,3).

Svećenici nisu bili izravno povezani s upravom sinagoge, jer nije bilo žrtava, premda su ih često pozivali da sudjeluju u službama. Poslovi svake sinagoge i zajednice koja je uz nju bila vezana bili su pod nadzorom odbora starješina (vidi Lk 7,3-5) ili nadstojnika (vidi Mk 5,22). Glavni službenik, predstojnik sinagoge (vidi Lk 8,49; 13,14), predsjedavao je službama ili se postarao da to drugi čine, imenovao pogodne ljude iz zajednice da mole, čitaju Pisma i pouče vjerništvo. Nije postojao kler. Postojao je inače još jedan niži službenik, *chazzan* – nešto slično kao đakon u kršćanskoj crkvi – koji je vodio računa o skromnijim dužnostima kao što su uzimanje i vraćanje svitaka Zakona i Proroka iz kovčega i obavljanje fizičkog kažnjavanja koje su odredile starješine.

Ruševine sinagoga, čak iz drugog stoljeća, mogu se vidjeti na više mjesta u Palestini. Ruševine kod *Tel Huma*, obično poistovjećene s Kafarnaumom, datiraju iz trećeg stoljeća. Svaka je sinagoga bila pravokutnog oblika, s glavnim ulazom na južnoj strani. Bogatije zajednice ukrašavale su svoje sinagoge različitim ornamentima kao što su vinova loza ili grozdovi – izraelski nacionalni simbol – sedmokraki svijećnjak, pashalno janje, posuda s manom i mnogi drugi predmeti i prizori iz starozavjetnih spisa. Glavna prostorija sinagoge imala je stol za čitanje, sjedalo za tumača i kovčeg u kome su se nalazili svici Zakona i proroka. Bilo je sjedala ili klupa, bar za imućnije članove zajednice (vidi Jak 2,2.3); one naprijed u blizini stola čitatelja nazvane su “prva mjesta” (Mat 23,6). Vjerništvo je bilo licem okrenuto prema kovčegu; bilo je podijeljeno na muškarce (one od dvanaest godina i starije) na jednoj strani i žene i djecu (one između pet i dvanaest godina) na drugoj strani ili na galeriji.

Prisutnost je bila neophodna subotom i na blagdane; smatralo se zaslužnim sudjelovati u službi, koja je prema suvremenim standardima po svemu sudeći bila dosta duga. Stručnjaci se razlikuju o pojedinostima službe u sinagogi prvog stoljeća, a budući da većina dostupnog izvornog materijala potječe iz spisa rabina, teško je sa sigurnošću ustanoviti koliko se od toga može primijeniti na razdoblje prije 70. godine. Sljedeća skica, međutim, vjerojatno daje najpribližnji redoslijed službe u sinagogi kakvu su poznavali Isus i apostoli.

1. Zajedničko recitiranje *sheme*⁷ – priznanja vjere uzeto uglavnom iz Poznavanja zakona 6,4-9; 11,13-21; Brojeva 15,37-41 – prije i poslije koje je jedan član zajednice stao pred kovčeg Zakona i Proroka, subotom, te molitva od sedam dijelova (osamnaest u ostale dane), u kojoj bi zajednica svaki dio potvrdila s “Amen!” Između šestog i sedmog dijela te molitve, svećenici bi, ako su bili prisutni, stupili na platformu kovčega, podigli ruke i zajednički izgovorili Aronov blagoslov iz Levitskog zakona 9,22 i Brojeva 6,23-27.

2. *Parašah* ili čitanje određenog dijela Zakona (vidi Dj 13,15). Štovanje Zakona zahtijevalo je da se svitak razmota iza zavjese, skriveno od očiju zajednice. Zakon – pet Mojsijevih knjiga – se čitao u ciklusu od tri godine, s dijelovima određenima za svaku subotu. Svaki od ovih dijelova bio je podijeljen na sedam dijelova od najmanje tri retka svaki. Drugi bi član zajednice

bio pozvan da pročita svaki od ovih poddijelova. Ako bi tko učinio i najmanju grešku, odmah bi ga nadomjestio drugi. Čitanje Zakona bi redak po redak s hebrejskog na aramejski, jezik običnog naroda (vidi Neh 8,1-8), prevodila druga osoba da bi se izbjegla mogućnost zamjene stvarnog teksta iz Pisma.

3. *Haptharah* ili čitanje Proroka. Smatran manje svetim od Zakona, svitak Proroka imao je jedan, a ne dva predmeta za namatanje kao Zakon i mogao se razviti pred očima zajednice. Nema dokaza da je u Kristovo vrijeme postojao ciklus za čitanje Proroka. Stoga je zadužena osoba pružila svitak onome tko je od strane predstojnika sinagoge bio određen za čitanje, a ovaj je birao dio koji će pročitati. Upravo je to bio dio službe u kojoj je Isus sudjelovao u nazaretskoj sinagogi (Lk 4,16-22); upotrijebivši tekst iz Izaije 61,1 Isus je narodu objavio svoju misiju i njezinu proročku autorizaciju. Onaj koji je čitao iz Proroka nazvan je "otpuštitelj", s obzirom na činjenicu da je to, zajedno s njegovim primjedbama i uputama zasnovanim na onome što je pročitao, predstavljalo završni dio službe.

4. *Derašah* ili "istraživanje", "proučavanje", propovijed koju je obično iznosio neki član zajednice. Kao čitatelji Zakona i onaj koji je čitao *haptharah* ostao je za vrijeme čitanja stajati. No za propovijed bi sjeo (Lk 4,20-21). U Palestini (ali ne i u dijaspori) bilo je uobičajeno da se za propovijed sjedi. Propovijed je obično bila zasnovana na čitanju Proroka, ali je mogla uključivati i tekstove iz Zakona. U ovim raspravama o proročkoj poruci, mašta čitatelja bi obično daleko odlutala, putem parafraze, prispodobe ili legende, naglašavajući ono što je smatrao proročkom porukom. Posjetiteljima se često ukazivala čast time što bi ih pozvali da iznesu raspravu. Pavao se više nego jednom poslužio ovom prednošću (Dj 13,14-16; 17,1.2.10.11; 18,4; 19,8).

5. Propovijedi je slijedio blagoslov, kojega je izricao svećenik, ako je bio prisutan; u protivnom je izgovorena molitva. Na nekim je mjestima u službu uvedeno pjevanje psalama.

U Palestini je bilo sinagoga ne samo za domaće već i za Židove koji su se rodili u inozemstvu i vratili u zemlju svojih otaca. Tako je u vrijeme apostola u Jeruzalemu postojala sinagoga slobodnjaka ("Libertinaca", Dj 6,9), vjerojatno Židova ili njihovih potomaka, koje su u prošlosti Rimljani zarobili, a kasnije oslobodili. Stjepan je raspravljao s pripadnicima upravo ove sinagoge.

Bilo je židovskih sinagoga i u Aleksandriji, u Antiohiji Sirijskoj, u Rimu i očito u svakom drugom gradu imperija, jer ih je Pavao nalazio ne samo u tako velikim mjestima kao što su Korint, Efez i Solun već i u Salmini na Cipru, u Antiohiji Pizidijskoj, u Ikoniju, u Bereji u Grčkoj i nedvojbeno u mnogim drugim neimenovanim mjestima.

Lako je razumjeti kakvom je potencijalnom snagom služba u sinagogi djelovala na židovski narod, s obzirom da je isticala Zakon, dužnost, duhovnu nadu i težnje. Naglašavanje Tore, otkrivene Božje volje (vidi Pnz 31,9; Ps 19,7), davalo je Židovima etnički ton koji ih je isticao između naroda u Rimskom Imperiju.

Škole. – Za život Židova škole su bilo posebno važne, jer su pomogle oblikovanju karaktera i utvrđivanju njegovog etičkog sustava. Od vrlo ranih dana u izraelskom životu formalno je obrazovanje imalo značajnu ulogu, kako to pokazuju proročke škole što ih je Samuel osnovao, a Ilija utvrdio. Židovske škole su ponovno uvedene, vjerojatno oko 90.–80. godine pr. Kr. u vezi s reformacijom koju su proveli Simeon ben Šetah i Juda ben Tabbai. Čini se da su oni osnovali

škole u nekim sinagogama kako bi utvrdili trajno striktno poštovanje obrednog zakona i bolje regulirane rituale do kojih je došlo zahvaljujući njihovim reformama.

Među Židovima prvenstvena je odgovornost za obrazovanje mladeži uvijek počivala na ocu i majci u domu. Od njih se očekivalo da svojoj djeci pruže poznavanje Tore i glavnih vjetrovanja judaizma. Ali je u teškim doživljajima kroz koje je nacija prošla život u domu bio poremećen pa je često i samim roditeljima nedostajala pouka. Da se ova situacija riješi, osnovane su škole u kojima su učitelji bili književnici, koji su u dječje umove trebali usaditi one stvari koje će ih u kasnijim godinama očuvati vjernima judaizmu i tako izgraditi naciju. Smatralo se da je grad koji se nije postarao za vjersku poduku svoje mladeži pod Božjim prokletstvom.

Premda su ove škole ispunile određenu potrebu, one su sporo rasle. Obrazovanje koje su nudile bilo je samo za dječake. Za one koji su potjecali iz imućnijih domova u većim gradovima, bilo je jednostavno naći vrijeme i priliku za učenje. Ali za siromašnije dječake u manjim mjestima naći slobodno vrijeme za obrazovanje predstavljalo je ozbiljnu teškoću. Da bi održali goli život, bilo je neophodno da dječaci rade u polju ili za klupom sa svojim roditeljima. Zapravo tek u vrijeme velikog svećenika Isusa, sina Gamalielova (Joshua ben Gamla), neposredno pred izbijanje Rimskog rata 66.–73. godine, nalazimo škole u svakom okrugu i svakom gradu bez obzira na položaj.

Nastava u ovim osnovnim školama bila je jednostavna i rudimentarna. Premda se učilo čitanje i jednostavno računanje, Tora je bila osnova sveg učenja. Učilo se uglavnom propise i obrede židovske religije, njihovo značenje i važnost izvršavanja svake obveze Zakona.

Za privilegiranu inteligentnu i darovitu djecu postojale su više škole, koju su siromašniji mladići rijetko kad mogli pohađati. Premda je nastava u takvim ustanovama bila mnogo složenija nego u osnovnim školama, još uvijek je u središtu bila Tora. Ove više škole bile su općenito više neformalne, usredotočene na učitelja; održavane su u boljim sinagogama ili u za to predviđenoj dvorani. Takve su više škole postojale u Jeruzalemu i u onim većim gradovima u inozemstvu u kojima je bilo dovoljno Židova da budu njihovi pokrovitelji i u kojima se mogla osigurati služba učenih i utjecajnih učitelja. Jedna takva poznata škola u Jeruzalemu bila je Gamalielova (Dj 5,34-40).

Kako je ranije rečeno, nastava u školama svih razina bila je zasnovana na Pismu i židovskoj tradiciji. Zakon i njegovo tumačenje, na osnovi tradicije, bio je početak i kraj nastave. Posebno se naglašavalo ono što su književnici tijekom godina dodali svojoj mudrosti.

No moralo je biti i vjernih Židova koji nisu bili zadovoljni takvom nastavom u legalističkoj tradiciji i koji su vjerovali da uz Božji blagoslov i prosvjetljenje mogu bolje obrazovati svoju djecu učeći ih kod kuće. Takvi su roditelji bili Marija i Josip iz Nazareta. Isus nikada nije pohađao školu u sinagogi. Njegova je majka bila njegova učiteljica; ona je iz Pisma i svog osobnog iskustva s Bogom i životom dodala onome što je Isus naučio iz prirode i zajedništva sa svojim nebeskim Ocem. Josip je Isusa naučio tesarskom obrtu i drugim praktičnim stvarima. Premda su njegovi neprijatelji tvrdili da Isus nije nikada "učio" (Iv 7,15), njegov karakter i etika kao čovjeka na zemlji bili su superiorniji od svega što su mu škole mogle dati.

Dijaspورا. – Više stoljeća prije Kristova rođenja Židovi su bili rasuti po čitavom civiliziranom svijetu, noseći sobom kamo god pošli spoznaju o pravome Bogu. Židovske zajednice mogle se naći u većini gradova Rimskog Imperija. U nekima od njih, kao u Nehardeji i Nisi-

bisu u Mezopotamiji, odakle su mogli doći mudraci, Židovi su predstavljali većinu stanovništva. Veliki dio stanovništva Sirije činili su Židovi. Philo Judaeus je broj Židova samo u Egiptu procijenio na milijun. Kaže se da su u Aleksandriji činili trećinu stanovništva. Rasuti Židovi, nazvani dijaspora, uvelike su po broju premašili one koji su ostali u Palestini.

Kamo god pošli, Židovi su osnivali svoje sinagoge u kojima su neznabošci bili dobrodošli. Gotovo je dva stoljeća Stari zavjet bio dostupan na grčkom, međunarodnom jeziku onog vremena, pa su ga proučavali u mnogim obrazovanim slojevima. Židovi i prozeliti posjećivali su velike blagdane u Jeruzalemu, posebice Pashu, pa bi se vratili da drugima pričaju o onome što su tamo naučili. Premda sigurno nisu bili popularni među svojim neznabožačkim susjedima, Židove su ipak cijenili jer su uglavnom bili prosperitetniji. Njihovo razumijevanje morala i postupanje vezano s njim bili su neusporedivo nadmoćniji od neznabožačkog. Njihov je obiteljski život često bio uzor kojem su se pogani divili, jer su Židovi odgajali svu svoju djecu (nisu se odricali nepoželjne djece). Unatoč tome što Židovi nisu dostigli visoke ideale koje su mogli dostići, neporeciva je činjenica da su, unatoč samima sebi, cijelom svijetu donijeli važno i djeltovorno svjedočanstvo o jedinom pravom Bogu i Održavatelju svega.

Klasični rimski pisci pokazuju da su bili upoznati sa židovskim običajima, premda ih uvijek točno ne opisuju. Horacije, na primjer, spominje prijatelja koji je uz šalu odbio s njim razgovarati o poslu, jer je bila "trinaesta subota" pa ga je upitao: "Bi li uvrijedio obrezanog Židova?... 'Ja sam nešto slabiji brat, jedan od mnogih [koji ima vjerske skrupule]'" (*Satire* I, 9, 68-73) Premda očito u šali, Horacijev prijatelj pokazuje da zna kako od Židova treba očekivati da na svoje svete dane ne razgovaraju o poslu. Njegovo nejasno spominjanje "trinaeste subote" tumačeno je na razne načine, ali nijedno od njih nije potpuno zadovoljavajuće.

Međutim u mnogim neznabožačkim krugovima čini se da su Židovi bili prezirani zbog svog načina života, posebice zbog svojih prehrambenih zabrana i svetkovanja subote. Tako kršćanski otac Augustin izvještava kako se filozof Seneka žalio što Židovi "postupaju beskorisno svetkujući te sedme dane, pa tako ljenčarenjem gube sedminu svog života" (*The City of God* VI, 11; *The Nicene and Post-Nicene Fathers*, 1. niz, sv. 2, str. 120). Slično tvrdi i satiričar Juvenal: "Neki koji su imali oca koji svetkuje subotu ne štuju ništa drugo do oblake i božanstvo nebesa, a ne vide razliku između jedenja svinjetine, od čega im se otac suzdržavao, i čovjeka; a onda se daju obrezati... Jer za sve to treba kriviti oca, koji se svaki sedmi dan predao ljenčarenju, odvajajući ga od svega što se tiče života." (*Satire* 14)

Tacit, rimski povjesničar, prikazao je židovske vjerske postupke u pojedinostima, ali je često pogrešno razumio njihovo podrijetlo i značenje. On tvrdi: "Židovi smatraju profanim sve što mi držimo svetim; s druge strane, dopuštaju sve čega se gnušamo." (*History* V, 4) Nejedanje svinjetine kod Židova Tacit pripisuje njihovom sjećanju na epidemiju šuge od koje su svinje nekoć patile. Njihove česte postove tumači kao podsjećanje na dužu glad kojoj su nekoć bili izloženi, a za njihovu uporabu beskvasnog kruha vjeruje da je sjećanje na brzinu kojom su se bacili na hranu kad su je konačno dobili. Što se tiče njihovog svetkovanja subote Tacit objašnjava da Židovi "kažu da su prvi put odlučili odmarati sedmog dana jer su tim danom završili svoje poslove, no nakon nekog vremena zavodljivost lijenosti navela ih je da i sedmu godinu provedu u neradnu" (*History* V, 4).

Drugi poganski pisci koji ukazuju na židovske postupke su Dio Cassius u svom djelu *Roman History* XXXVII,17; August Cezar, citiran u Suetonijevom *Lives of the Caesars*, II,76 i Martialovi *Epigrams* IV, 4.

Židovski utjecaj. – Unatoč negativnim mišljenjima o Židovima, Ciceron pokazuje da su Židovi imali snažan utjecaj u Rimu. U obrani Flaka, koji je kao guverner azijske provincije 92. godine pr. Kr. konfiscirao veliku količinu zlata što su ga Židovi skupili da ga pošalju Hramu u Jeruzalemu, Ciceron o njima kaže: “Znate koliko ih ima, kako se drže zajedno, kako su utjecajni u neformalnim skupovima.” (*Pro Flacco*, pogl. 28) Koliko god bilo ironično, to pokazuje da su Židovi imali vrlo stvaran politički utjecaj. Istaknut položaj Židova kakav je imao Herod Agripa I. u najvišim krugovima rimskog društva i vlasti unijelo je poznavanje judaizma i u ova područja života. Postoje također dokazi da su mesijanska očekivanja Židova ostavila dojam na neznabožački svijet. Zahvaljujući djelomično židovskom širenju spoznaje o pravom Bogu, djelomice činjenici da su neznabožačke religije izgubile vlast nad umovima misaonih ljudi, a djelomice i beskrajnim političkim nemirima koji su nad civilizacijom visjeli kao mrtvački pokrov, u čitavom se drevnom svijetu pojavilo očekivanje da će se uskoro javiti spasitelj-kralj. Mnogi su među neznabošcima imali jasnije razumijevanje mesijanske nade od samih židovskih vjerskih vođa.

Svakako da je velika većina iskrivila ovu nadu; mnogi su je primjenjivali na ovog ili onog cezara. Jedna je skupina “mudrih ljudi” hodočastila u Italiju tražeći spasitelja-kralja. Natpisi nađeni u Prijeni i Halikarnasu primjenjuju mesijanski jezik na imperatora Augusta (27. pr. Kr. do 14. poslije Krista). Rimski pjesnik Vergilije potvrđuje proširenu narav ove popularne mesijanske nade:

“Sad je nastupilo posljednje doba za pjesmu Kume; veliki niz stoljeća počinje ponovno. Sada se vraća Djevica, vraća se vladavina Saturna; sad nova generacija silazi odozgor s neba. Samo se ti, čista Lucina, osmjehuješ rođenju djeteta pod kojim će željezno potomstvo prvo nestati a zlatna se rasa pojaviti po cijelome svijetu!... Svaki će preostali trag naše krivnje nestati i osloboditi zemlju od njegove stalne strave. On će imati dar božanskog života, vidjet će junake pomiješane s bogovima i oni će njega vidjeti, i zavladat će svijetom kojem su vrline njegova oca donijele mir.” (*Eclogue IV*)

Jasan poganski mesijanizam u ovoj pastirskoj pjesmi, pripisan od strane sastavljača proročistu u Kumeji, vjerojatno se može pripisati snažnim židovskim Sibilinim proročanstvima koja su u Vergilijevo vrijeme već bila popularna u rimskom svijetu. Drugim riječima židovski je mesijanizam u dijaspori nedvojbenoutjecao na rimske intelektualce tijekom Augustinove ere i čak kasnije. Tako je rimski povjesničar Svetonije pisao: “Cijelim se Istokom proširilo staro i utvrđeno vjerovanje, prema kojem je sudbinom određeno vrijeme za ljude koji dolaze iz Judeje da vladaju svijetom. Ovo proročanstvo, koje se odnosi na rimskog imperatora, kako se iz događaja kasnije vidjelo, judejski je narod primijenio na sebe.” (*The Lives of Caesars* VIII, 4) Različiti su drevni povjesničari izvijestili o sličnom očekivanju.

Popularna primjena ovih mesijanskih legendi i proročanstava na Augusta (27. pr. Kr. do 14. poslije Krista) činila se opravdanom kad se tijekom njegove duge i miroljubive vladavine “uznemireno more građanskih nemira smirilo. Mir i blagostanje su se vratili i zauvijek nastanili u imperiju” (M. Rostovtzeff, *A History of the Ancient World*, sv. 2, str. 198). Stoljeća sukoba

“iznenada i neočekivano slijedio je mir i kad je najedamput prestala oluja građanskog rata, činilo se prirodnim da se u tome vidi čudo miješanja božanske sile u zemaljske poslove” (*Isto*, str. 203). Tacit je govorio o “miru potpuno nedinutom ili samo malo poremećenom” (citirao James T. Shotwell u *An Introduction to the History of History*, str. 263). Tako je prikladno era mira naizgled ispunila popularno očekivanje Mesije da je August proglašen spasiteljem.

Prozelitizam. – Judaizam je bio posebno značajan po svom isticanju etike koja je bila u oštroj suprotnosti općenito amoralnim religijama rimskog svijeta. Klijenti drevnih poganskih bogova povezivali su se sa svojim božanstvima putem ugovora. Svećenici su svom narodu pokazali kakve službe moraju vršiti i kakve obrede slijediti da bi ugodili svojim bogovima. Kad su ovi zahtjevi prihvatljivo ispunjeni, bogovi, veliki i mali, bili su obvezni u najmanju ruku ne uznemirivati ili naštetiti narodu, a u najboljem slučaju pružiti im zaštitu u nevolji i udijeliti im materijalna dobra. Neznabožačke religije se i danas sastoje od sličnih pokušaja ugađanja duhovima.

Kultovi misterija, kojima je tijekom imperijskog razdoblja naglo porasla popularnost, također u biti nisu bili etički. U ovim je kultovima štovatelj nastojao doći u osobnu zajednicu sa svojim bogom. Putem niza inicijacija i ceremonijala posvećeni je zadovoljio zahtjeve kulta, nakon čega je, ako se nije umiješao nedostatak poštovanja ili pogreške u izvođenju rituala, prvosvećenik vjerovao da će doći u prisutnost samoga boga. Ako je bog kojega je obožavao bio miroljubiv ili je posvećenik bio u dobrom raspoloženju, bogoštovlje je za njega moglo predstavljati etičku vrijednost. No ta je posljedica bila drugorazredna, ako ne i slučajna. Neke filozofske škole, posebno stoicizam, ostavili su etički dojam, ali one su rijetko kad dotakle obične ljude, a niti ih se može smatrati religijama.

Posljedica ovog nedostatka etike u poganskoj religiji, moralnost koju je židovski narod stekao zahvaljujući svom razumijevanju božanstva i Tori, privukli su pozornost ljudi u imperiju, posebno zato što su je Židovi u velikom stupnju primijenili na svakidašnji život. Zbog toga su mnogi u većoj ili manjoj mjeri prihvatili judaizam pa Novi zavjet govori o različitim vrstama “prozelita, pojedinaca koji su nedavno pristupili židovskoj zajednici vjere”.

Centurij u Kafarnaumu bio je možda jedan od takvih prozelita za kojega su Židovi rekli: “Voli naš narod. I sinagogu nam je sagradio.” To ga je u njihovim očima učinilo “zaslužnim” (Lk 7,4.5). Prozeliti su za Pedesetnicu dolazili u Jeruzalem (Dj 2,10); Nikola iz Antiohije, “obraćenik na židovsku vjeru”, bio je jedan od prvih đakona kršćanske crkve (Dj 6,4.5); etiopski eunuh “hodočastio je u Jeruzalem” (Dj 8,27); stotnik Kornelije u Cezareji bio je “pobožni priznavalac pravoga Boga” i “molio se Bogu bez prestanka” (Dj 10,2) i prozeliti u Antiohiji Pizidijskoj ozbiljno su slušali Pavla i Barnabu (Dj 13,43). Isus je otvoreno govorio protiv revnosti farizeja u prozelitiziranju i o nesretnim duhovnim posljedicama koje su prenijeli na prozelite (Mt 23,15).

Židovi su vršili priličnu kontrolu nad prozelitskom procedurom. Odredili su tri posebna obreda kroz koja je morao proći neznabožac da bi postao “prozelitom pravednosti”, odnosno punopravni Židov. Morao je: (1) biti obrezan, (2) biti kršten uronjavanjem, koje je krštenje vjerojatno bilo poticaj kršćanskom obredu, i (3) prinijeti žrtvu (vjerojatno preko zamjenika). Ovaj posljednji zahtjev, naravno, postalo je nemoguće ispuniti nakon razorenja Hrama 70. godine.

Prozelitizirali nisu samo Židovi koji su živjeli u granicama Judeje i Galileje već i oni u dijaspori, oni “u rasijanju”. Mnogo uspjeha u prozelitiranju potjecalo je iz činjenice da su neznaboš-

ce često privlačila dosljednost Židova u njegovoj religiji i njegovim unutarnjim duhovnim mirom u slučaju nevolje, kao i bratskim osjećajima koje su Židovi zahvaljujući svojoj čvrstoj vjeri mogli pokazati u međusobnim odnosima. Stoga su neznabožci, koji su istraživali judaizam da vide što ga čini tako djelotvornim, često prihvaćali židovstvo. Budući da su neznabožačke religije gubile tlo pod nogama, a Židovi svuda vršili agresivno misionarsko djelo, prozeliti koji su prihvatili židovsku vjeru brojali su se prema različitim kompetentnim suvremenim znanstvenicima, židovskim i kršćanskim podjednako, na stotine tisuća, ako ne i na milijune.

Josip Flavije se hvali brojem onih koji su prihvatili judaizam u cijelom neznabožačkom svijetu: "Ove su mase odavno pokazivale iskrenu želju da prihvate naše vjerske propise i nema ni jednog grada, grčkog ili abrbarskog, nijednog naroda, do koga se naš običaj od odustajanja od rada sedmog dana nije proširio i gdje se ne poštuju postovi i paljenje svjetiljki i mnoge druge naše zabrane po pitanju hrane." (Protiv Apiona II, 39)

6. Herodovi nasljednici

Kad je umro, Herod je ostavio oporuku koja je određivala nasljednika kraljevstva. Po njoj su teritoriji za koje se on tako grčevito borio i zanemarujući skrupule nastojao ih dovesti pod jednu vlast, trebale biti podijeljene među njegove sinove Arhelaja, Heroda Antipu i Filipa. Herod je Arhelaju, najstarijem sinu dao Judeju, Samariju i Idumeju. Nesiguran u njegovu sposobnost vladanja, Rim mu je dao samo titulu "etnarha", što znači "vladara naroda". Herod Antipa je postao "tetrarh" Galileje i Pereje. Ovaj izraz, koji je ranije značio "vladar četvrtog dijela provincije", primjenjivao se kasnije na vladara bilo kojeg dijela provincije. Filip je također primio naslov "tetrarha" i vladao sjeveroistočnim područjima Paniasa, Itureje, Trahonije, Gaulanicije, Bataneje i Auranicije.

Arhelaj. – Poslije očeve smrti Arhelaj je sazvao narod u Jeruzalem. Sjedeći na povišenom zlatnom prijestolju u predvorju Hrama, oslovio ih je lijepim riječima i obećanjima. Narod je odgovorio iznoseći mnoge želje, tražeći oslobođenje zatvorenika, oslobođenje za one koji su bili optuženi za političke zločine i smanjenje poreza. Bilo je to vrijeme Pashe i grad je bio prepun ljudi. Bojeći se da bi moglo doći do bune, na područje Hrama ušla je četa vojnika da sačuva red. Narod im se suprotstavio i, kad je stiglo pojačanje, došlo je do borbe u kojoj je ubijeno oko tri tisuće Židova. Tada je Sabinije, administrator Sirije, iskoristio prednost prisustva rimskih vojnika, pa je pod njihovom zaštitom opljačkao riznicu. Kad se ovo dogodilo u Judeji i Galileji došlo je do ustanka. Međutim takvi su ustanci protiv Rimljana bili osuđeni na propast. Varus, guverner Sirije, ušao je u Palestinu s jakim snagama, ugušio bunu i razapeo dvije tisuće nesretnih židovskih pobunjenika.

U međuvremenu su Arhelaj, Antipa i Filip napustili Palestinu da ostvare svoja prava na očev teritorij. U isto vrijeme u Rim je došla deputacija Židova s molbom Augustu da ih stave izravno pod rimskog guvernera, a ne pod kontrolu Herodovih sinova. No August je poštovao Herodovu oporuku, s izuzetkom što je Arhelaju odbio dati viši naslov od etnarha. Tako su Herodovi sinovi preuzeli upravu očeva kraljevstva.

Arhelaj je naslijedio karakter svoga oca, ali bez njegovih sposobnosti. Narod se s pravom žalio da je njegova vladavina bila barbarska i tiranska, pa ga je 6. godine poslije Krista August premjestio u Viennu u Galiji. Judeja i Samarija pripojene su Siriji i stavljene pod kontrolu rim-

skog prokuratora koji je preko guvernera Sirije bio odgovoran imperatoru. Ovakvo uređenje trajalo je sve do Heroda Agripe I., unuka Heroda Velikog i njegove žene Hasmonejke Mariamne. On je postao kraljem Judeje 41. godine po naređenju imperatora Kaligule.

Herod Antipa. – Herod Antipa je bio prilično uspješan u vladanju Galilejom i Perejom. Iako je bio bezobziran u trošenju, njegova lukavost omogućila mu je da sačuva mir u Galileji i tako izbjegne ukor Augustov, koji je bio svjestan njegovih izdajničkih namjera. Isus je pravilno opisao njegov karakter kad ga je nazvao lisicom (Luka 13,32). Kad je Tiberije 14. godine stupio na prijestolje, Antipa je stekao njegovu naklonost. Izgradio je na zapadnoj obali Galilejskog jezera grad i nazvao ga po imperatoru Tiberijada; to je ime proširio i na cijelo jezero. Antipa je mnogo gradio u cijeloj svojoj tetrahiji. Svi njegovi napori bili su usmjereni na helenizaciju, a njegovo ispovijedanje judaizma nije bilo ništa drugo do pretvaranje. Antipa je oženio kćerku Arete, (2 Kor 11,32), iz roda nabatejskih vladara koji su se borili protiv Rimljana u ratu 64.–63. prije Krista.

Kad je posjetio Rim, Antipa je obnovio svoje poznanstvo s Herodijadom, koja mu je bila i nećakinja i šogorica. Herodijada, kćerka Aristobula, polubrata Antipe, udala se za jednog od njegove polubračće (i svog strica), nekog beznačajnog sina Heroda Velikog koji se zvao Herod Filip. Antipa se zaljubio u nju, a ona je lako pristala da svoj rimski dom zamjeni za galilejsku palaču. Zatim je odbacio kćerku Arete i oteo Herodijadu svom polubratu.

Ivan Krstitelj je osudio ovaj sramni postupak, pa je zbog toga bio najprije zatvoren (Lk 3,19,20), a kasnije i pogubljen na Antipinu zapovijed, nakon što su ga Herodijada njena kćerka Saloma nagovorila na ovaj čin za vrijeme održavanja raskošne gozbe održane vjerojatno u tvrđavi Maherus (Mt 14,3-12; Flavije, *Starine* XVIII, 5,2). Antipa je praznovjerno vjerovao da bi Isus mogao biti Ivan Krstitelj koji je ustao od mrtvih (Mt 14,1,2), pa ga je bar jednom pokušao ubiti (Lk 13,31). Međutim, na Isusovom suđenju odbio je izreći presudu koju su Židovi tražili, što je i Pilat mislio izbjeći (Lk 23,4-25).

Prošlo je gotovo deset godina prije nego što se Antipin bivši tast Areta mogao osvetiti za rastavu svoje kćeri. Kad su svađe oko granične crte između oba teritorija ovih kraljeva 36. godine poslije Krista dovele do rata, Areta je Antipinoj vojsci nanio težak poraz. Na to je Antipa zapovijedio rimskom zapovjedniku Viteliju da osveti njegov poraz, ali prije no što je ovaj išta mogao učiniti umro je Tiberije, pa je Vitelije odbio sudjelovati u ratu.

Promjena dinastije uzrokovala je i ubrzala Antipin pad. Novi imperator Kaligula bio je dobar prijatelj Heroda Agripe I., Aristobulova sina i brata Herodijadina. Stoga je Kaligula Agripi dao, zajedno s kraljevskim naslovom, sjeveroistočne teritorije kojima je vladao njegov stric Filip. Potaknuta zavišću zbog ove naklonosti pokazanoj prema njezinom bratu, Herodijada je nagovorila Antipu da ide u Rim i ovu titulu zatraži za sebe. Unatoč tome što to nije smatrao razumnim, Antipa je pošao na put 39. godine, ali je Agripa u međuvremenu izvijestio Kaligulu da je Antipa prekršio imperijalne propise uskladištenjem velike količine naoružanja. U Rimu je imperator prisilio Antipu da prizna istinitost optužbe, na što je bio zajedno sa ženom odmah progнан u Lion u Galiji. Kaligula je nakon toga Galileju i Pereju dodao teritorijima Heroda Agripe I.

Filip. – Treći Herodov sin Filip bio je sasvim drugačiji od svoje braće. Kaže se da je Filip “svoju vladavinu pretvorio u blagoslov”. Tijekom cijele vladavine od trideset i sedam godina

bio je uvijek spreman uslišiti svaku molbu za pravdu, uvijek spreman saslušati svaki slučaj koji bi mu iznijeli na njegovim putovanjima po zemlji. Premda su njegovi posjedi bili veliki u usporedbi s posjedima njegove braće, bili su gospodarski zaostali. S miješanim stanovništvom ova su područja doživjela česte ustanke, ali nikada pod Filipom. Njegova vladavina je bila vladavina mira kako u domaćim tako i u inozemnim poslovima. Njegova ženidba sa Salomom, Herodijadinom kćerkom, dovela je pri kraju njegove vladavine do razvitka prijateljskih odnosa s Antipom u Galileji i Pereji.

Iako židovske krvi preko svoje majke Kleopatre iz Jeruzalema, Filip je kao i drugi sinovi Heroda Velikog bio u srcu poganin. On je bio prvi židovski vladar koji je na svoj novac dao utisnuti ljudske likove. Takvi postupci prema helenizaciji nisu predstavljali problem za inače većinu poganskog stanovništva.

Filipova prijestolnica bila je u Paneji, drevnom svetištu boga Pana, u blizini jednoga od izvora rijeke Jordana. On je obnovio i ukrasio grad i u čast imperatora nazvao ga Cezarejom. Za razliku od drugog grada s istim imenom na Mediteranu, ovaj se grad često nazivao Cezareja Filipova (Mt 16,33; Mk 8,27). Filip je obnovio i Betsaidu na sjeveroistočnoj obali Galilejskog jezera i nazvao je Julijskom, po Augustovoj kćeri.

Tiberije i Židovi. – Filip i Antipa su bili prijatelji Tiberija, rimskog imperatora koji je vladao od 14. do 37. godine, ali sami Židovi nisu osjećali korist od te naklonosti; za svoje teške odnose krivili su Sejanusa, podmuklog Tiberijeva savjetnika. Nakon jedne pronevjere, u kojoj su bili upleteni neki rimski Židovi, Tiberije je 19. godine prognao sve Židove iz prijestolnice. Nije poznato je li ovaj proglas bio strogo proveden. Međutim, u isto vrijeme, vjerojatno s pristankom imperatora, senat je unovačio četiri tisuće mlađih rimskih Židova i poslao ih da se bore protiv hajduka na Sardiniji. Ovo je za Židove bilo vrlo teško, jer su do tog vremena bili uglavnom oslobođeni služenja u rimskoj vojsci, pa su neki od ovih mlađih novaka stradali zbog odbijanja da služe vojku (Flavije, *Starine* XVIII, 3,5; Tacit, *Anali* II 85).

7. Rimaska vladavina u Judeji

Prokurator. – Kad je Arhelaj smijenjen, njegov je teritorij pripojen rimskoj provinciji Siriji. Judejom je, kao dijelom imperijalne provincije upravljao prokurator, zastupnik imperatora, a ne prokonzul koji bi bio odgovoran Senatu, kao što je to bilo u mnogim drugim provincijama.

Sjedište rimskih prokuratora u Judeji bila je Cezareja. Ovdje su imali na raspolaganju malu vojsku koju su uglavnom sačinjavale provincijske jedinice. Premda je prokurator plaćan iz imperijalne blagajne, imao je i izvjesne prilike i mogućnosti da, dok je bio u službi, poboljša svoje financijsko stanje. Jedna od njih proistjecala je iz činjenice da je imao vrhovnu sudsku vlast, čak i kad se radilo o životu i smrti, s izuzetkom onih koji su mogli dokazati da su rimski građani.

No prokurator je imao i dva velika ograničenja svoje vlasti. Sjedne strane, bio je odgovoran imperatoru a za manje stvari legatu u Siriji, a s druge strane, manje formalno, židovskom Sanhedrinu koji je budno pazio da prokurator ne prijeđe svoje ovlasti. U isto vrijeme, zbog političke naravi službe, mjesto velikog svećenika popunjavalo se samo prokuratorovim pristankom.

Bez obzira kako pažljivo primjenjivali svoju moć – a bili su uvijek vrlo oprezni – prokuratoru nisu bili u stanju zadovoljiti židovski narod. S pravom se kaže da je dolazak rimskih

prokuratora u Judeju označio početak kraja židovske nacije, jer se židovski narod nije mogao pomiriti sa stranom vladavinom.

Oporezivanje. – S imenovanjem rimskih prokuratora, došli su i rimski porezi. To je zahtijevalo popis stanovništva uz njegovu klasifikaciju. Jedan takav popis izvršen je u vrijeme Isusova rođenja, ali nije poznato je li pritom popraćen određivanjem poreza.

Kad je prvi prokurator, Koponije, namjesto Arhelaja preuzeo upravu Judeje, organizirano je ubiranje poreza. Porez je bio dvojak, na zemlju (*tributum agri*) i po glavi (*tributum capiti*). Oba su ova poreza bila uvredljiva za Židove; glavarina je bila dokaz porobljavanja (Flavije, *Starine* XVIII, 1,1), a porez na zemlju uvreda za Juhnu, stvarnog vlasnika zemlje i djelitelja njenih dobara.

Premda je ovaj porez jako uznemirio Židove, veliki svećenik Joazar nagovorio je mnoge da ga mirno plate. Međutim, u isto vrijeme radikalni vođa po imenu Juda Galilejac potaknuo je veći broj ljudi na bunu. Kvirinije, rimski guverner Sirije, ugušio je ovaj ustanak bez milosti (Flavije, *Starine* XVIII, 1,1). Ovaj pokret pod Judom vjerojatno označava nastanak zelota. Gamaliel je mislio na ovaj ustanak kad je Sanhedrinu savjetovao da protiv kršćana ne poduzima drastične mjere (Dj 5,38.39).

Od ovog vremena nadalje Rimljani nisu pokušavali izravno ubirati porez od Židova. Namjesto toga dali su ih u zakup carinicima (*publicani*) Novog zavjeta. Ove su ljude mrzili i izbjegavali što je bilo više moguće (Mt 11,19; 21,31). Levije Matej pripadao je ovom omrznutom staležu. Rodoljubivim Židovima bilo je neobično što ga je Isus primio za svog suradnika (Mt 9,9-13).

Sanhedrin. – Sanhedrin, premda karakteristično židovsko nacionalno tijelo, a ne integralni dio rimske uprave, ipak je vršio određeni utjecaj u građanskim i političkim, kao i onima striktno vjerskim predmetima. Sastavljen od sedamdeset najpoznatijih i najutjecajnijih ljudi, bio je glavno vladajuće tijelo za židovski narod. Iako je njegovo pravo bilo ograničeno samo na Judeju, posljedice njegovih stajališta i odluka osjećale su se među Židovima po cijelom svijetu. Istodobno se Sanhedrin nije miješao u lokalno sudstvo, koje je bilo u rukama jedanaest područnih tijela koja su činile starješine. Sanhedrin je za sebe sačuvao samo stvari od nacionalnog značaja. Donosio je odredbe i sprovodio ih. U tu je svrhu imao na raspolaganju policiju (Mt 24,47; Iv 7,32). Međutim, zbog vrhovne kontrole Rimljana, njegovo je djelovanje uglavnom bilo religiozno. Bavio sa lažnim prorocima, kao što su to pretpostavljali za Isusa, kao i s nastankom sekti koje je trebalo spriječiti da ne uznemiruju narod. Na takvoj je osnovi Pavao progonio kršćane prije svog obraćenja (Dj 9,1,2). Godinama kasnije jedva je i sam izbjegao sličnom progonstvu (Dj 24,6-9). Sanhedrin je također raspravljao i odlučivao o doktrinarnim točkama i nadzirao kvalifikacije i imenovanje velikog svećenika, premda su u ovom važnom slučaju i Herodi i rimski prokuratori uvijek koristili svoj autoritet. Nad Rimljanima Sanhedrin nije imao vlasti, osim u slučaju oskrvrnjenja Hrama. U tom slučaju Židovi su čak mogli pogubiti rimskog građanina (Flavije, *Ratovi* VI, 2,4). Godine 1871. otkriven je natpis koji je nekad bio postavljen u Hramu, na zidu koji je odvajao predvorje neznabožaca od predvorja Izraelaca. Natpis je upozoravao: "Neka stranac ne ulazi unutar hramskih zidova. Tko u tome bude uhvaćen, bit će odgovoran za vlastitu smrt koja slijedi." Duplikat ovog natpisa nađen je oko sedamdeset godina kasnije.

Iako je veliki svećenik bio predsjedavajući član Sanhedrina (Mt 26,57), prokurator je mogao sazvati zasjedanje Sanhedrina. Međutim, samo u slučaju smrtne kazne, njegova je odluka bila podložna prokuratorovom odobrenju. U slučaju kamenovanja Stjepana Sanhedrin je pribjegao podmićivanju.

Poslije ustanka zbog poreza koji je ubirao Koponije, u Palestini je tijekom više godina vladao relativni mir. Međutim, u isto vrijeme legalizam i oholost farizeja i revnost zelota, kojima se broj i utjecaj polako povećavao, i religiozna ozbiljnost naroda općenito, poticali su duh nemira. Tijekom ovih godina Isus se polako razvijao i rastao u Nazaretu.

Poncije Pilat. – Oko 26. prokurator je postao Poncije Pilat. Njegov kruti i nesavitljivi karakter, koji se ogleda u metodama njegove uprave, doveo je na površinu duh pobune koji je tinjao u židovskom narodu.

Pilat je na samom početku svoje uprave pokušao da u Jeruzalem unese omrznete stjegove rimskih legija, bez obzira na židovske predrasude. Da bi to sproveo, naredio je vojnicima da ih unesu noću. Kad se za to doznalo, velika delegacija iritiranih Židova krenula je u Cezareju, gdje su, ne obračunajući pažnju na izvučene mačeve vojnika, pred Pilatom prosvjedovali zbog njegova postupka. S obzirom na ovakvu reakciju Pilat je ubrzo našao za svrhovito da povuče rimske stjegove iz Jeruzalema.

Da bi zadovoljio povećanu potrebu Jeruzalema za vodom, Pilat je sagradio dodatni vodovod. Za ovaj projekt upotrijebio je sredstva iz hramske riznice, a kad je narod žestoko ustao protiv ovakvog preziranja hramskog vlasništva, Pilat je pobunu ugušio masakrom (Flavije, *Starine* XVIII, 3,2). Ovoj uvredi dodao je podizanje zavjetnih štitova s imenom imperatora Tiberija u gradu. Ovo je grad ponovno podiglo na bunu, pa su nemiri prestali tek kada je sam imperator naredio da se oni uklone.

Jednog su jutra, u proljeće 31. godine, pred Pilata doveli Čovjeka koji je mirno naučavao velike osnovne istine što ih je židovska religija uvijek prihvaćala. Ovog Čovjeka, Isusa iz Nazareta, optužili su za hulu na Boga i zavodjenje. Premda Pilat nije mario za huljenje, bio je zainteresiran za zavodjenje. Međutim, ispitivanje je pokazalo da Isus nije bio zavodnik. Nadajući se da bi mogao izbjeći donošenje presude, poslao ga je Herodu Antipi koji je slučajno bio u Jeruzalemu, jer je Isus odrastao na Herodovu teritoriju na kojem je proveo veći dio svoje službe. No Herod je odbio izreći presudu, pa ga je vratio Pilatu. Pilat se bojao mnoštva, koje mu je zaprijetilo da neće biti cesarov prijatelj ako oslobodi sužnja. Zbog toga je na smrt osudio Čovjeka za kojega je sam priznao da je nevin. Ponašanje Židova prema Isusu moralo se Pilatu činiti čudnim, jer su nekoliko godina ranije, kad se Juda Galilejac pobunio protiv Rimljana, nastojali ga braniti. Isus je pak činio samo dobro i učio životu mira. Zahtjev da se On pogubi teško da je mogao uvećati prokuratorovo poštovanje prema njima.

Pilat je najmanje još pet godina ostao guverner Judeje. Njegove posljednje godine bile su obilježene, posebice, masakrom skupine Samarijanaca koji su se na gori Garizimu okupili da prisustvuju otkriću svetog posuda, koje je ondje navodno sakrio Mojsije. Kad su Samarijanci o ovom zločinu izvjestili Vitelija, Pilatovog prvog pretpostavljenog u Siriji, ovaj je naredio da se Pilat zbog ovog postupka opravda pred Tiberijem i imenovao novog prokuratora na njegovo mjesto. U Cezareji je 1961. godine po prvi put na jednom rimskom natpisu nađeno ime i titula Poncije Pilata.

Marcel. – Za vrijeme Marcela, sljedećeg prokuratora, izbio je ozbiljan ustanak 38. godine, kad se oholi Kaligula proglasio bogom i naredio da se njegovi kipovi postave u hramovima. Izbili su nemiri u Aleksandriji, gdje je gotovo trećina stanovništva bila židovskog podrijetla. (Mnogi su Židovi oko 170. godine pr. Kr. pobjegli iz Palestine da izbjegnu progonstvo Antioha Epifana i priključili se židovskoj koloniji u Aleksandriji.) Za Kaliguline vladavine borbe između aleksandrijskih Židova i Grka rezultirale su u gubitku mnogih života. Rulja je razorila mnoge sinagoge a u drugima postavila imperatorove kipove. Uvrijeđen odbijanjem Židova da prihvate bilo kakav kip, Kaligula je odlučio silom postaviti svoj kip u jeruzalemskom Hramu. U samoobrani aleksandrijski su Židovi formirali veliku delegaciju pod vodstvom govornika Filoa, poznatog židovskog filozofa iz Aleksandrije, i ova je skupina otišla u Rim. Premda su uspjeli biti primljeni kod Kaligule, imperator je odbio da im učini bilo kakav ustupak.

Kad su Židovi u Jeruzalemu čuli za Kaligulin dekret, pripremili su se za najgore. Izbio je niz pobuna i situacija bi sigurno izbjegla kontroli da Kaligulina smrt 41. godine nije riješila problem. Klaudije, njegov nasljednik, povukao je omrznuti dekret.

Herod Agripa I. – Jedno od prvih djela imperatora Klaudija bilo je nagraditi svog prijatelja kralja Heroda Agripu I. za ulogu koju je odigrao u pripremanju imperatorova dolaska na prijestolje 41. godine. Klaudije je Judeju i Samariju pripojio teritorijama Galileje, Pereje i sjeveroistoka, kojima je Herod Agripa već vladao. Tako su teritoriji kojima je jednom vladao Herod Veliki ponovno bili ujedinjeni u rukama židovskog vladara.

Herod Agripa I. vladao je Palestinom tako sjajno da je njegova vladavina nazvana zlatnim danima za Judeju. Bez obzira na njegove pobude, on je živio i vladao brižljivo poštujući židovske zakone, držeći se obreda i prinoseći određene žrtve. S farizejima se, prema Mišni, tako dobro slagao da su ga bili spremni nazvati “bratom”. Međutim, izvan Palestine, Agripa je, kao i njegov djed Herod Veliki, bio zaštitnik helenističke kulture. U susjednom gradu Berytusu (Beirut) podigao je kazalište i amfiteater. Tu je prisustvovao grčkim igrama kad god je to smatrao mudrim. I na drugim mjestima pokazivao je svoju darežljivost i zanimanje za grčku kulturu.

Koliko je Agripa bio prijateljski raspoložen prema Židovima, toliko je bio neprijatelj kršćanstva. Pošto je to bilo “drago Židovima”, pogubio je Ivanova brata Jakova. Iz istog razloga zatvorio je i Petra u tamnicu (Dj 12,1-3). Samo je posredovanjem anđeoske snage Petar izbjegao sudbinu svog prijatelja i druga Jakova.

Ubrzo je poslije ovoga (44. godine) Herod Agripa I. umro. Josip Flavije (*Starine* XIX, 8,2) i izvještaji u Djelima (12,20-23) spominju njegovu smrt. U Cezareji, glavnom gradu judejsko-samarijske provincije, odjeven u blistavo srebro, Agripa je sjedio na sudačkoj stolici. Kad je progovorio, obasjalo ga je sunce pa je narod uskliknuo: “Ovo je glas božji, a ne čovječji!” Dok je slušao ove hvalospjeve, pogodila ga je strašna bol; nakon pet dana je umro. Luka tvrdi da je njegova smrt bila Božji sud (Dj 12,23).

Kasniji prokurator. – Herod Agripa I. imao je sina istog imena, koji je u vrijeme očeve smrti imao sedamnaest godina. Klaudiju su savjetovali da ovom mladom čovjeku ne povjeri upravu nad tako buntovnom zemljom kao što je Palestina. Ona je zato još jednom postala provincijom, a Kuspije Fadus imenovan njenim prokuratorom. Nakon više od godinu dana naslijedio ga je Židov Tiberije Aleksandar, nećak Filona Judejca. Međutim, Aleksandar se odrekao židovske vjere pa ga je sama činjenica da je bio otpadnik učinila nepoželjnim kod Židova. Nji-

hova je mržnja bila toliko velika da su, nakon što je dao razapeti Jakova i Šimuna, sinove Jude Galilejca, inače po mišljenju Židova domoljub, zeloti digli ustanak. Aleksandra je 48. godine naslijedio Kumanus.

Da je na položaj prokuratora došao spretniji čovjek, možda bi se zemlja mogla umiriti, ali je novi guverner dopustio da dođe do nekoliko manjih, ali za Židove uznemirujućih događaja, što je zbog razočaranja naroda provinciju dovelo u stalno stanje nemira. Kad je jedan vojnik u predvorju Hrama vrijeđao štovatelje, Kuman je, umjesto da kazni prijestupnika, tako vodio stvar da su u pobuni koja je slijedila njegovi vojnici pobili tisuću ljudi. Kad su lopovi opljačkali i dogola skinuli jednog rimskog službenika, prokurator je poslao vojnike da opljačkaju sva susjedna sela. Kad je jedan vojnik u komadiće pokidao svitak Zakona, ustanak je izbjegnuto samo smaknućem izgrednika. Jednom drugom prilikom neke su Galilejce koji su bili na putu za Jeruzalem zbog nekog blagdana napali Samarijanci i mnoge od njih pobili. Podmićen, Kuman je zaštitio Samarijance. Kad su za osvetu Židovi napali Samarijance, Kuman ih je strogo kaznio. Da bi spriječili narodni ustanak, Kuman je 52. godine opozvan.

Feliks, – Kumana je na prokuratorskoj stolici u Judeji naslijedio Antonije Feliks, oslobođeni rob i brat Palasa, ministra imperatora Klaudija. Feliks je možda već bio guverner dijela Samarije. Ako je i bio, njegovo iskustvo tamo čini se da ga nije pripremio za veću odgovornost koje se sada primio. Rimski povjesničar Tacit za njega kaže da je "primjenjivao svaku vrstu okrutnosti, koristeći moć kralja sa svim instinktima roba" (*Histories* V, 9). Čini se da Feliks nije bio kadar razumjeti narav židovskog naroda, a nije imao ni želju da poboljša stanje koje ih je dovodilo do očaja. Bio je oženjen Druzilom, kćerkom Agripe I.

Zeloti, kojima je tijekom posljednjih godina porastao utjecaj, sada su i brojčano narasli, a farizeji – patriotski nastrojeni Židovi – sa strahom su gledali krajnosti prema kojima su se zeloti kretali. Da bi stvari bile gore, u to se vrijeme pojavila jedna nova organizacija nazvana sikari ili "ljudi s bodežima". Ova je grupa nepokolebljivo odlučila da u Judeji smiju ostati samo Židovi. Nastojali su postići ovaj cilj bez obzira na cijenu po sebe same ili svoju zemlju. S ovim ciljem služili su se zastrašivanjem, pljačkom i ubojstvima gdje god bilo potrebno, protiv svakoga tko je pokazao i najmanju simpatiju prema Rimljanima. Po cijeloj zemlji palili su sela, pljačkali kuće i bezobzirno ubijali ljude.

Mudar bi čovjek mogao povratiti mir, ali Feliks nije bio takav. Čini se da je bio potpuno nesposoban da zadobije poštovanje Židova, a posebno njihovih fanatičnih domoljuba. Oštrina njegovih mjera još je pogoršala situaciju. Kao reakcija pojavile su se buntovne vođe, nazoviproci, koji su zavodili narod lažnim obećanjima i vodili ga u nemire kojima nisu ništa postigli osim vlastite smrti i sve većeg izazivanja Rimljana.

Zvanično izabrane židovske vođe činile su vrlo malo da spasi situaciju. Književnici su se bavili teologijom, a svećenici su iz Hrama lakomo izvlačili sve moguće materijalne koristi. Dominirajuća svećenička klika bila je toliko lakoma na desetinu, da su, kaže se, svećenici koji nisu pripadali toj stranci umirali od gladi. Konzervativni elementi, koji su se bojali naglosti zelota i njenih posljedica, nisu mogli mnogo učiniti da smire oluju. Običan je narod bio sličan ovcama bez pastira. Sve ovo postupno je vodilo sve većem priklanjanju Tori i fanatičnoj želji da se ispuni svaki pa i najmanji propis Zakona.

U to je vrijeme Pavao završio svoja velika misionarska putovanja. Upravo je takva fanatična

rulja, s kojom je Feliks stalno imao posla, napala Pavla dok je bio u jeruzalemskom Hramu. Do bune je došlo kad su neki Židovi iz zapadne Male Azije lažno optužili Pavla da je dovođenjem neznabošca oskvrnio Hram. Premda su Pavla doveli pred Feliksa kao revolucionara, on je govorio ne o ustanku, već o "pravednosti, čistoći i budućem sudu". Ne treba se čuditi što se Feliks "prestrašio" (Dj 24,25).

Klaudije i Židovi. – Vjerojatno je sredinom svog vladanja Klaudije (umro je 54. godine) istjerao Židove iz Rima (Dj 18,2). Razlozi za ovaj drastičan postupak nisu potpuno jasni. Sve-tonije jednostavno kaže: "Budući da su Židovi stalno uznemiravali nagovaranjem za Kresta, on [Klaudije] ih je istjerao iz Rima." (*The Lives of Caesars* V, 25) Moguće je latinski u ovom ulomku razumjeti tako kao da je došlo do nemira zbog *protivljenja* Krestu. Nije poznata nijedna osoba tog imena ni iz jednog drugog izvještaja, a kasniji su kršćani preveli tako da se radi o Kristu (vidi Laktancije, *Božanske institucije*, IV. 7 i Tertulijanova *Apologija* gl. 3). Stoga bi ovdje bilo riječi o tome da su se Židovi pobunili *protiv* Kristovih sljedbenika, a ne *u prilog* njima. Budući da su izvan Rima Židovi stalno izazivali nemire gdje god su kršćani djelovali (Dj 14,2-619; 17,5-9.13; 18,12-17; 19,8.9), ne bi bilo neobično da su to isto Židovi činili i u Rimu.

Međutim, u isto vrijeme Klaudije je nastavio politiku naklonosti svojih prethodnika prema Herodima, koja je sada već postala tradicionalnom. Premda je odbacio zahtjeve sina Heroda Agripe 44. godine nakon smrti njegovog oca, Klaudije je ipak četiri godina kasnije, nakon smrti njegova ujaka kralja Kalkisa u Antilibanonu, njegovo kraljevstvo 50. godine dao mladom Herodu Agripi II. Imperator ga je 52. godine unaprijedio predajom većih teritorija na sjeveru Palestine kojima je nekad upravljao tetrah Filip. Još kasnije i Neron je povećao njegove posjede. U ratu Rimljana protiv Židova 66.-73. Herod Agripa II. stao je na njihovu stranu.

Porcije Fest. – Vjerojatno se 60. godine Feliks vratio u Rim, pa je Porcije Fest došao na njegovo mjesto prokuratora Palestine. Fest je bio sposoban i pošten, ali je na pozornicu došao prekasno da bi uspio u postizanju trajnijeg poboljšanja u naglo pogoršanoj i teškoj političkoj situaciji u Palestini. Zbog toga njegova uprava ostaje zapamćena po nastavljanju nereda, jačanju moći zelota i sve većem neposluhu sikara. Nakon svega dvije godine službe Fest umire. Ovaj je prokurator poslao Pavla na njegovu osobnu želju na sud Neronu (Dj 25,11.12).

Jakovljeva smrt. – Odmah nakon Festove smrti, a prije dolaska njegova nasljednika, Anan, veliki svećenik, izveo je pred Sanhedrin Gospodnjeg brata Jakova. Ovo je bio vjerojatno isti Jakov koji je prije nekih trinaest godina predsjedavao jeruzalemskom saboru i koji je napisao Jakovljevu poslanicu. Židovski su ga vođe kamenovali s još nekima za "kršenje zakona". Josip Flavije tvrdi da je novi prokurator, nakon prosvjeda vodećih Židova, oštro ukorio Anana za sazivanje Sanhedrina i izricanje smrtno kazne bez njegova pristanka. Herod Agripa II., koji je nadzirao visoko svećenstvo, uklonio je Anana iz službe nakon samo tri mjeseca (*Starine* XX, 9,1).

Albinije. – Festov nasljednik bio je Albinije, koji je nesumnjivo stigao sa strogim naredbama da uspostavi red u Judeji. On je odmah krenuo protiv sikara, koji su zauzvrat odgovorili još oštrije i djelotvornije. Jedan od njihovih postupaka bilo je oteti nekog Židova na visokom položaju, pa pod prijetnjom da će ga ubiti zahtijevati da veliki svećenik kod Rimljana izradi oslobođenje njihovih pristalica u zatvoru. Stanje se sve više kompliciralo žalosnom podjelom među svećenicima, koja je nastala kad je Herod Agripa II. odredio novog velikog svećenika. Ovo je izazvalo manje nereda.

Umjesto da bude lijek za teškoće u Judeji, Albinije je uzrokovao nove. Flavije tvrdi "da nije postojao nijedan oblik lopovluka koji bi propustio počiniti" (*Ratovi* II, 14,1). Njegova lakomost za novcem nije poznavala granica. Pljačkao je privatno vlasništvo, uveo veće poreze nego obično, otvoreno primao mito za oslobađanje zločinaca, te je išao čak tako daleko da je za novac jamčio imunitet Židovima koji su aktivno djelovali na odcjepljenju od Rimljana.

Kao odgovor na njegovu lošu vladavinu, zeloti su se još više raspalili, a sikari postali još agresivniji. Miroljubivi ljudi živjeli su u strahu za svoj život i bez nade u pravdu. Kad su se potužili Rimu, ovaj je opozvao Albinija. Dobio je nalog da se vrati kući. Nakon ove poruke nastojao je smiriti stanje, ulagajući se kod svojih protivnika laskanjem i podmićivanjem. Ovo povezivanje sa skupinama sklonima neredima još je pogoršalo stvari, pa je cijela zemlja postala slična gomili zapaljiva materijala gotovog da plane.

Flor. –Albinija je naslijedio Gesije Flor. A nesretniji se izbor doista nije moglo učiniti. Flor je činio sve nerazume, nepromišljene, nasilne i zločinačke postupke što ih je činio njegov prethodnik, a činio ih je smjelo, otvoreno i kao pravilne. Josip Flavije kaže da je "Gesije Flor učinio da je on [Albinije] još izgledao kao uzor vrlina" (*Starine* II, 14,2).

Flor je u Palestinu došao 64. godine. Bilo je jasno da mora doći do rata. Sve češće su židovske bande pljačkale skladišta rimskog oružja, pa su se židovski gerilci dobro opremili za rat. Na Pashu 65. godine, kad je sirijski guverner Cestije Gal prigodom obilaska svojih provincija posjetio Jeruzalem, dočekalo ga je mnoštvo molitelja zahtijevajući od njega da doskoči zlouporabama. Gal je obećao da će savjetovati Flora, kome je bio nadređen, ali se Flor opravdao i za teškoće okrivio Židove. Njihova ranija nepokornost dala je, naravno, težinu Florovim argumentima.

U isto vrijeme čini se da se Flor nadao ratu sa Židovima da bi sakrio svoje sramne postupke. Često i očito namjerno činilo se kao da je izazivao pobunu, pa rat više nije bio daleko. Josip Flavije datira početak pobune protiv Rimljana od događaja koji se zbilo u proljeće 66. godine (*Starine* II, 14,4). Flor je primio mito od Židova, kojima je dopustio da se sami, bez straha od kazne, osvete Grcima koji su oskrvnuli jednu sinagogu u Cezareji. Kada se situacija zaoštrila, zatražio je sedamnaest talanata iz hramske riznice, odnosno oko 600 kg srebra, pod izgovorom da je to za "cezarovu potrebu". Ovo je uskomešalo narod pa su neki ironično počeli skupljati novac za "bijednika". Flor je ovu uvredu iskoristio kao izgovor za napad na Židove. Sljedeći su dan njegovi vojnici u Jeruzalemu ubili svakoga na tržnici, provalili u domove, te pljačkali i ubijali ljude, žene i djecu. Flor se usudio učiniti više no ijedan od njegovih prethodnika, pa je bez suda dao razapeti Židove koji su dobili rimsko plemićko pravo. Josip Flavije govori o 3600 ljudi, žena i djece ubijenih ovom prilikom. Bernika, sestra Heroda Agripe II., bila je svjedok ovog krvoprolića i pokušala zaustaviti Florovu ruku. Međutim, njezini naponi da spriječi dalje krvoproliće pokazali su se neuspješnima.

Sljedećeg dana opet su mnogi Židovi izgubili život kad je Flor s optužbom navodne uvrede poslao dvije kohorte da napadnu mnoštvo koje se sabralo da u miru porazgovara s Rimljanima.

Intervencija Heroda Agripe. - Herod Agripa II., koji je bio odsutan u Aleksandriji, sada se vratio i u ozbiljnom govoru pozvao jeruzalemski narod da ne pomišlja na sukob s Rimljanima, nego da traže mir po svaku cijenu. Podsjetio ih je da je trenutak borbe za slobodu bio kada je Pompej došao u Judeju, odnosno prije sto godina. Govorio je o velikim kraljevstvima i glasovi-

tim gradovima u prošlosti, koji su svi sada bili podložni Rimu. Podsjetio je narod da neće imati zemaljskih saveznika koji bi im se pridružili u ustanku i da se čini da je sam Bog na strani Rimljana, jer inače ne bi mogli izgraditi tako velik imperij. Ustanak protiv Rimljana može samo dovesti do propasti, ne samo judejskog naroda, grada Jeruzalema i njihovog prelijepog Hrama nego i Židova širom svijeta, "jer nema ni jednog naroda u svijetu", rekao je kralj, "u kome nema dijela naše rase" (*Ratovi II*, 16,4).

Na kraljev savjet jeruzalemski narod je pristao da se pobrine za obnavljanje oštećenih zgrada u gradu, naročito u hramskom okružju, i da skuplja i plaća poreze s kojima su bili u zaostatku. Ali kad ih je Agripa pozvao na pokornost Floru, to ih je toliko ogorčilo da su izglasali protjerivanje kralja iz Jeruzalema. Nato se Agripa vratio u svoje područje.

8. Židovsko-rimski rat 66.–73. po Kristu

Počeci ustanka. – U ljeto 66. godine dogodile su se dvije stvari, od kojih je svaka značila rat. Židovski ustanici oteli su Rimljanima tvrđavu Masadu; a svećenici su prestali prinostiti svakodnevnu žrtvu za Rim i imperatora. Pod pritiskom fanatičnih Židova svećenici su to postigli pravilom prema kojem se u Hramu ne prima nikakav prinos iz stranih ruku, a inače je imperijalna riznica davala za ove svakodnevne žrtve dva janjeta i junca.

Konzervativni elementi među Židovima, koji su htjeli izbjeći rat, shvatili su da je nastupila teška kriza, pa su u nemogućnosti da utječu na ustanike, poslali dva izaslanstva, jedno Floru, a drugo kralju Agripi. Flor nije odgovorio, ali je Agripa poslao dvije tisuće konjanika da im pomogne sačuvati red.

U ovo je vrijeme Eleazar, vođa radikalne stranke i rođak velikog svećenika, zauzeo donji grad i Hram. Konzervativci su s Agripinim konjanicima zauzeli gornji grad. Kad su ustanike pokušali istjerati iz hramskog područja, došlo je do sedmodnevnih krvavih sukoba s velikim gubicima na objema stranama. Kraj tjedna bio je obilježen blagdanom, pa je brojni narod došao u Hram; s njim su došli i mnogi sikari. Brojčano slabiji konzervativci povukli su se iz gornjeg grada, pa su pobjegli iz Jeruzalema ili se sklonili u palači, iz koje im je kasnije dopušten slobodan izlazak. Rimski vojnici su se povukli u kule, ali su uskoro ustanovili da su pod opsadom. U međuvremenu su sikari ubili velikog svećenika i njegovog brata, a grupe ekstremista su vodile međusobne borbe. Činilo se kao da će pobuna ugušiti samu sebe. Narod je uzalud molio da se zaraćene stranke pomire. Kad je nekolicina rimskih vojnika preostalih u utvrdi palače ponudila predaju, bili su izdajnički ubijeni.

Sad su se Židovi zapleli u niz nevjerovatnih krvoprolića. Upravo dok su ubijali šaćicu legionara koji su se predali u Jeruzalemu, u Cezareji su ustali neznabošci koji su tijekom samo jednog sata, kako izvješćuje Josip Flavije, pobili više od 20 000 Židova (*Ratovi II*, 18,1). Flor je naredio da se ostatak Židova u okovima pošalje na galije. Zauzvrat su Židovi pobili neznabošce u gradovima kao što su bili Maher i Jerihon u kojima su bili u manjini. Također se poubijali neznabošce u područjima stare Filisteje, Fenicije i u sjeveroistočnim provincijama koje su se prostirale do Sirije.

Kod Skitopolisa (Bet Šana), u blizini Jordana na granici Galileje i Samarije, mjesni Židovi su se udružili sa svojim neznabožackim susjedima da se odupru borbenim hordama židovskih ustanika, nadajući se da će tako osigurati svoj život. Bojeći se izdaje, neznabožacki stanovnici

naredili su ovim mjesnim Židovima da se povuku u neku špilju dok bitka ne prođe. Tri dana kasnije pobili su sve ove Židove, kojih je prema izvještaju bilo 13 000. Neznabošci su u drugim gradovima napali Židove, pa su tisuće njih izgubili život, a još je više tisuća stavljeno u okove. Čak su i u Aleksandriji, kad je počeo ustanak, rimski vojnici napali Židove i prema Josipu Flaviju pobili 50 000 ljudi, žena i djece (*Ratovi II*, 18,8).

Vojni pohod Cestija Gala. – Sada se umiješao sirijski guverner Cestije Gal. Vodeći vojsku od 12 000 legionara i tisuću konjanika s oko 15 000 pomoćnih trupa, sastavljenih od pješaka, strijelaca i konjanika, krenuo je niz obalu, goneći židovske ustanike koji su pred njim bježali.

U Ptolemaidi Židovi su čekali dok on prođe, a onda pobili garnizon od 2000 vojnika. Cestije je nastavio na jug i kad je stigao do Jope, pobio je mačem više od 8000 Židova. U drugim je gradovima počinio slična zvjerstva. U Galileji, u koju je poslao jake snage, Židovi su bježali, boreći se samo onda kad su smatrali da će biti uspješni. Tu su Rimljani pobili njih oko 2000.

Ujesen 66. godine Cestije je sve svoje snage usredotočio na Jeruzalem. Stigao je u vrijeme proslave Blagdana sjenica i, premda je bila subota, Židovi su napustili obrede i požurili da napadnu Cestijeve trupe. Na čuđenje Rimljana i Židova oni su pobili rimske bojne redove. Josip Flavije tvrdi da je samo bočni napad pješaka i konjice spasio Cestijeve snage. Više od petsto rimskih vojnika izgubilo je život, dok su Židovi izgubili svega dvadeset i dva čovjeka (*Ratovi II*, 19,2). U tom je trenutku Agripa poslao poslanstvo Židovima, no oni su napali njegove predstavnike, te jednoga ubili a drugoga ranili. Ohrabren obećanjem rojalističke stranke u Jeruzalemu da će mu otvoriti vrata, Cestije je prikupio svoje snage za novi napad i prodro sve do sjevernog hramskog zida. A onda se dogodilo neshvatljivo: Cestije je povukao svoje snage i postavio ih u tako nepovoljan strateški položaj među judejskim brdima da su ga Židovi mogli napasti i pobiti oko 5000 pješaka i gotovo 500 konjanika, uključujući mnoge časnike. Tom su prilikom zarobili i mnogo vojne opreme.

Zatišje u oluji. – Cestijev poraz i povlačenje omogućili su mnogim konzervativnim Židovima priliku da pobjegnu iz Jeruzalema. Neki su se od njih pridružili Agripi, drugi su potražili mir u selima, a bilo je i onih koji su napustili zemlju. Upravo su ovom prilikom kršćani pobjegli iz Jeruzalema, poslušavši Isusovo upozorenje zapisano u Mateju 24,15-19. Prema Euzebiju, crkvenom povjesničaru u 4. stoljeću, kršćane u Jeruzalemu upozorili su neki proroci prije početka rata da trebaju napustiti osuđeni grad i skloniti se u Pelu u Pereji. Sad su iskoristili ovu priliku i uspjeli pobjeći (*Ecclesiastical History*, III, 5,3). U ovo vrijeme razmjernog mira u Judeji teško su prošli Židovi u Damasku. Sumnjičavi neznabošci zatvorili su ih u športsku dvoranu. Kad su doznali za pobjedu Židova u Jeruzalemu, pobili su više od 10 000 njih u jednom danu.

Porazi u provincijama i neočekivana pobjeda nad Cestijem u Jeruzalemu, naveli su najposlije Židove da pokušaju ostvariti neku vrst jedinstva. Eleazar, inače ekstremist, stekao je vlast u gradu, dok su generali izašli da u raznim krajevima okupe židovske snage.

Josip Flavije. – Josip, sin Matijin, kasnije nazvan Josipom Flavijem, bio je kao ratni povjesničar poslan u Galileju. Njegov program djelovanja bio je vjerojatno primjer nastojanja drugih generala. Nastojao je steći prijateljstvo naroda, gradio je utvrde i obučavao vojsku. Na početku svoga djelovanja imao je stotinu tisuća ljudi, naoružanih svakovrsnim oružjem do kojeg je mogao doći; njih 65 000 bilo je spremno za djelovanje. Povjerio je zelotu Ivanu od Gishale nešto vojske, ali se ovaj usprotivio Josipovom zapovijedanju i krenuo u borbu protiv njega.

Dolazak Vespazijana. – Rim je u buntovničkoj Judeji vidio ne samo bolesno mjesto u imperiju nego i zarazno središte pobune koja bi se mogla proširiti. Neron je zato odlučio da za vrhovnog zapovjednika Sirije imenuje profesionalnog vojnika Flavija Vespazijana. On ne samo što je uspješno ratovao protiv Germana i pokorio Britaniju nego je imao i političkog iskustva. Vespazijan je bio s Neronom na jednom obilasku Grčke kad mu je imperator odlučio povjeriti zadaću u Siriji. Vespazijan je odmah krenuo u Siriju i u Antiohiji okupio svoju vojsku. Dok je ovo bilo u tijeku, židovske su snage napale Askalon. Porazio ih je mali rimski garnizon pa su izgubili dva generala i 10 000 ljudi.

Pokoravanje Galileje. – Vespazijan je svoj glavni stan postavio u Ptolemaidi, na obali sjeverno od Karmela. Tu je uz pomoć svog sposobnog sina Tita skupio oko 60 000 vojnika, među kojima je bilo oko 35 000 prvorazrednih boraca.

Smještaj Ptolemaide omogućio je Vespazijanu da napadne Galileju. Između njegove vojske i Židova došlo je do malih, ali krvavih bitaka. Josipova se vojska rastopila pred Rimljanima, koji su pri napredovanju uništavali sve kao upozorenje protiv daljnje pobune. S ostatkom svojih snaga, Josip je zauzeo položaj u Jotapati, koju je Vespazijan odmah opsjeo. Začudo, grad se održao cijelih četrdeset i sedam dana. Kada je pao (u srpnju 67. godine), Rimljani su pobili oko 40 000 Židova. Tijekom opsade koja je još trajala, Trajan, otac budućeg rimskog imperatora istog imena, osvojio je obližnju Jafu, gdje je pobio 27 000 Židova i oko 2000 njih prodao u ropstvo. U Samariji su Rimljani pobili 11 000 ljudi u bici kod brda Gerizima.

Josip je s nekoliko vojnika pobjegao iz Jotapate i našao utočište u jednoj špilji, u kojoj su se složili da ubiju jedan drugoga. Na kraju su ostali samo Josip i još jedan vojnik. Oni su se predali Rimljanima.

Rimljani su nakon toga zauzeli Jopu. Tu je oluja potopila brodove na kojima su se sklonili mnogi stanovnici, a Rimljani su poubijali sve koji su izašli na obalu. Ukupno je ovdje ubijeno 4000 ljudi, a grad razoren do temelja.

Vespazijanova bezobzirna, krvava metoda bila je razoriti židovska središta izvan Jeruzalema i tako onemogućiti njegovu opskrbu. Namjeravao je kasnije sve svoje snage dovesti na Jeruzalem. U zimu 67. godine prestao je ustanak u Galileji i obalnim gradovima. Ivan od Gishale, galilejski zapovjednik koji se suprotstavio Josipu, pobjegao je u Jeruzalem, gdje ga je ratnička stranka toplo dočekala.

Borbe među Židovima. – Nakon što su Rimljani iza sebe ostavili opustošen grad za gradom, pojavile su se skupine pljačkaša koje su nastavile s manjim građanskim sukobima. Ljudi iz gradova bježali su, ako je bilo moguće, u Jeruzalem, povećavajući broj onih koje je trebalo hraniti i njima vladati. Napokon, osjećajući važnost ujedinjenih napora, pljačkaši su se dogovorili pa su i oni ušli u Jeruzalem, gdje su preuzeli nadzor. Pohvatali su najbolje ljude iz grada, koji su se protivili nasilju, jer su vidjeli njegovu beskorisnost, te mnoge od njih pobili pod optužbom za dosluh s Rimljanima.

Kad je narod ustao protiv ovih zločinačkih ekstremista, oni su se utvrdili u području Hrama te ždrijebom izabrali jednog nedostojnog čovjeka za velikog svećenika. Slijedila je ogorčena borba između konzervativaca u gradu i zelota i njihovih ubojica unutar hramskih zidova. Posljednji su zatražili pomoć od Idumejaca i pustili njihovu jaku vojsku da uđe u grad. Rezultat je bio krvavi masakr pripadnika konzervativne stranke. Kasnije su Idumejci shvatili da su ih

prijevarom naveli da pomažu najgore elemente u gradu, pa su se povukli, gnušajući se što su bili uhvaćeni u tako opasnom trenutku. Ivan od Gishale je sada preuzeo vodstvo onih koji su bili odlučni da nastave ratom do gorkog kraja.

Časnici su nagovarali Vespazijana da u tom trenutku napadne Jeruzalem, ali ih je on odbio poslušati, mudro računajući da će Židovi iscrpiti zalihe hrane i međusobno se oslabiti u borbi jedni protiv drugih. Tako je zima 67/68. prošla prilično mirno.

Početak proljeća 68. godine Vespazijan je nastavio pohod pokoravanjem Pereje, što ga je proveo nemilosrdnom i krvavom djelotvornošću. Zatim je krenuo da dovrši osvajanje Judeje i Idumeje. Sredinom lipnja Rimljani su zauzeli gotovo opustjeli Jerihon.

Imperator Vespazijan. – Vespazijan se upravo spremao postaviti opsadu oko Jeruzalema, kad je došla vijest o Neronovoj smrti. Izdaleka je promatrao izbor i ubojstvo Galbe i Otoa, da bi uskoro prihvatio da ga vojska u Egiptu i na Bliskom istoku proglasi imperatorom. Prepustivši vodstvo pohoda na Jeruzalem svom pouzdanom sinu Titu, Vespazijan je polako krenuo u Rim. Vitelija, koji je poslije Otoove smrti želio postati imperatorom, uklonile su Vespazijanove pristalice pa je Vespazijan doista postao imperator.

Židovski građanski rat. – Dok su se rimske trupe za trenutak odmarale, neki židovski vođa po imenu Šimun bar Giora, otpočeo je pljačkaški pohod po Judeji i Idumeji, plijeneći i ubijajući. Napokon se našao pred Jeruzalemom. Neki zeloti, koji su mu se isprva suprotili, pustili su ga da sa svojim snagama uđe u grad. Na to je Eleazar, Šimunov sin, još jedan ustanički vođa formirao novu skupinu da se suprotstavi Šimunu bar Giori i u Jeruzalemu je ponovno počeo građanski rat. Vespazijanovu politiku čekanja opravdalo je stvaranje triju stranki među židovskim ekstremistima: pristalice Ivana od Gishale, pristalice Šimuna i pristalice Eleazara međusobnim su uništavanjem olakšali zadaću Rimljanima.

Opsada Jeruzalema. – Tit je u proljeće 70. godine zauzeo Maslinsku goru i postavio opsadu oko Jeruzalema. Juriši Židova zadržavali su Rimljane, a trikovi kojima su se služili u borbi još su više ogorčili opsjedatelje i pripremali ih za neizrecive okrutnosti koje će uskoro počiniti. Priča o opsadi je strašan izvještaj o napadima i protunapadima, o jurišima i bombardiranju te o sve većem broju žrtava. Židovi su bili fanatično hrabri, a kod Rimljana je sve više rastao gnjev. Pod pritiskom opasnosti stranke među zelotima su se ujedinile, ali je 25. svibnja 70. godine Tit osvojio vanjski zid, da bi tjedan dana kasnije držao već drugi zid. U gradu, u koji su se za Pashu nagomilale tisuće, vladala je užasna bijeda. Izvan gradskih zidina Josip Flavije je uzalud molio Židove da se predaju, ali su se oni nastavili boriti međusobno i protiv Rimljana. Tit je na oči branitelja razapinjao Židove koje bi zarobio. U gradu je ponestalo hrane, pa je izbila epidemija. Josip Flavije izvještava da je između 1. svibnja i 20. srpnja iz grada za pokop izneseno više od sto tisuća leševa.

Pad grada. – Sad je kraj bio na vidiku. Rimljani su 25. srpnja zauzeli tvrđavu Antoniju, gdje je borba dala priliku za prikaz neobične osobne hrabrosti. Ne shvaćajući očajno stanje Židova, Rimljane je obuzela malodušnost, a Tit ih je od nje jedva mogao osloboditi. Prilike su se sada naglo pogoršavale. Neki Židovi plemenitog podrijetla prebjegli su Rimljanima, glad je bila sveopća, pa je jedna žena u dubokom očaju ispekla i pojela svoje malo dijete.

Protivno Titovoj naredbi, 3. kolovoza Hram je zapaljen i razoren. Rimske vojnike se nije moglo spriječiti u oduzimanju života i imetka. Tit je uspio spasiti zlatni sedmerokraki svi-

ječnjak i neke druge trofeje za svoju trijumfalnu povorku u Rimu, ali je uništenje inače bilo potpuno. Spaljeni su i gornji i donji grad, bedemi porušeni i, koliko je to dopuštala topografija, mjesto je spravnjeno. S izuzetkom Herodove tri kule cijeli je Jeruzalem bio razoren.

Divljaštvo ubijanja koje je obilježilo opsadu i osvajanje Jeruzalema bilo je vjerojatno najgore u dugoj povijesti rimskih ratova. Židovi su se do smrti međusobno borili, a protiv Rimljana borili su se s hrabrošću očajnika, jer ovi nisu imali druge želje osim da pobiju što je moguće više njih. Osvajajući su tisuće Židova prodali u ropstvo, a druge tisuće poslali su u druge gradove da izginu u arenama. Tit je za trijumfalnu povorku u Rimu odvojio najviše i najljepše između svojih zarobljenika. Kaže se da je 11 000 uhićenika umrlo od gladi tijekom vremena dok su klasificirali i dijelili mnoštvo zarobljenih. Josip Flavije tvrdi da su Rimljani zarobili 97 000 ljudi. On računa da broj onih koji su pomrli za vrijeme opsade doseže gotovo nevjerojatnih 1,100.000. On tvrdi da su veliku većinu poginulih činili Židovi posjetitelji grada, a ne stalni stanovnici (*Ratovi VI, 9,3*). Po završetku neposredne zadaće osvajanja, Tit se sa zarobljenicima i trofejima vratio u Rim, pokazujući ih putem. U Rimu je priređena veličanstvena trijumfalna povorka, koju nalazimo zabilježenu na Titovom slavoluku na rimskom Forumu. Na njemu je, između drugih trofeja, prikazan sedmokraki svijećnjak iz Hrama.

U Judeji su borbe nastavljene još tri godine, dok su Rimljani zauzimali utvrdu za utvrdom, a Židove ili ubijali ili prodavali kao robove. U svibnju 73. godine završen je krvavi židovsko-rimski rat.

8. Razdoblje poslije rata

S propašću Hrama raspršio se i Sanhedrin, a uklonjena je i svaka samouprava; ostale su samo sinagoge. Zahvaljujući njima, premda su Židovi još uvijek bili narod, od tog vremena na njih će se više gledati kao na crkvu nego na naciju.

Kao crkva Židovi su usredotočili svoj život više nego ikada na sinagoge. Žrtve se više nisu prinosile. Čak je i hram u Egiptu bio zatvoren. Odsad su u Zakonu vidjeli izvor snage, dok su svu nadu usmjerili na budućeg Mesiju, za kojega su vjerovali da još nije došao. Zakon im je donio unutarnje osvjedočenje o pravednosti, što je sada bilo itekako potrebno, budući da je sav narod bio pogođen tragedijom, a srca im je opterećivao osjećaj neuspjeha i besmisla. Mesijanska nada donijela im je obećanje o obnovi nacije, zajedno s obećanjem da će dobiti više no što su izgubili. Iako Židovi u ovo žalosno vrijeme nisu mogli imati nikakvog vlastitog političkog života, Rimljani im nisu oduzeli politička prava u imperiju, niti su se miješali u život i rad sinagoga.

Sabor u Jamniji – Sanhedrin kao cjelina nije pobjegao iz Jeruzalema kao što to neki tvrde; namjesto toga u Jamniji (Javne), gradu na obali niže Jope, sazvano je novo tijelo. Vođa ovog novog središta judaizma bio je Johanan ben Zakai, farizej, rabin i učenik poznatog učitelja Hilela. U vrijeme židovskog rata pripadao je konzervativcima; kada je vidio kamo vodstvo zelota vodi narod, pobjegao je iz Jeruzalema u ljesu i predao se Rimljanima. Poslije rata dobio je dozvolu da u Jamniji osnuje školu. Ovdje su osvjedočeni rabini intelektualne snage i utjecaja osnovali novo upravno tijelo.

Iako su Židovi odsad bili prisiljeni plaćati Rimljanima hramski porez, novac što su ga ranije slali svom vlastitom Hramu sada je dolazio u Jamniju, pa je tako koncil, koji je tu zasjedao, ras-

polagao sredstvima. Premda ovaj sabor nije imao zakonodavne ni sudske vlasti u političkom smislu, predvodio je u formuliranju zakona i tumačenju rabina. Tako je otpočelo djelo koje je proizvelo Talmud. Odluke koncila u pitanjima zakona osjećale su se među rasijanim Židovima poznatim kao dijaspora. Još je važnije što je upravo koncil u Jamniji službeno potvrdio kanon Starog zavjeta. Odbio je priznati prvenstveni autoritet apokrifnih spisa.

Pobuna u Trajanovo vrijeme. – Sloboda koju su Židovi uživali pod Vespazijanom (69.–79.) i Titom (79.–81.) prestala je pod Domicijanom (81.–96.). Poznat po progonstvu kršćana, Domicijan je bio jednako bezobziran prema Židovima. Svaki Židov koji je pokušao sakriti svoju nacionalnost bio je kažnjen, a judejski prozeliti gubili su imetak pa čak i život. Progonstvo je ponovno izbacilo na površinu židovski nacionalni osjećaj i još jednom probudilo osjećaje povrede.

Nerva (96.–98.) je ukinuo pravnu nemoć Židova pred zakonom, ali petnaest godina kasnije uvijek prisutan osjećaj uvrijeđenosti izbio je na površinu, pa je u Cireni, Egiptu i Cipru izbila buna u kojoj su napali svoje neznabožačke susjede, a ne političke gospodare. Kad je imperator Trajan (98.–117.) poveo vojsku protiv Parčana, Židovi u Mezopotamiji su se pobunili. Rimljani su uzvratili svakom Židovu koji se pobunio, pokoravajući ih bez milosti uz veliki gubitak u životima.

Ustanak pod Hadrijanom. – Slično kao Nerva i Trajan i njihov nasljednik Hadrijan (117.–138.) može se smatrati dobrim čovjekom, svjesnim dostojanstva svoje službe i odlučnim u vladanju. Mnogo je putovao pa je poznao svoj imperij i njegov narod. Bio je prvi među svim Rimljanima kojemu je bilo stalo do dobrobiti Rima i imperija. Stoga je bez milosti uništio ostatke krvavih pobuna koje su izbile u vrijeme Trajana. Imperator je zabranio obrezanje, a 130. godine naredio je da se Jeruzalem obnovi kao poganski grad s Jupiterovim hramom podignutim na mjestu židovskog Hrama. Ovo je bilo više no što su Židovi mogli podnijeti, ne samo zbog toga što bi to bio kraj svih nada u skorou obnovu vlastitog Hrama nego i zato što je to značilo da će poganske žrtve stalno oskrvnjivati sveto Jahvino mjesto.

Zbog toga su se 132. godine palestinski Židovi ponovno pobunili. Ohrabreni od strane štovanog rabi Akibe, pozdravili su vođu ustanka šimuna bar Kohebu kao dugoočekivanog Mesiju. Pod njegovim su se vodstvom gotovo svi do jednoga borili protiv Rimljana. Da za ovaj rat postoje tako iscrpni izvještaji kao što ih je Josip Flavije dao za rat u vrijeme Vespazijana, pričali bi nam zadivljujuću priču o hrabrosti, fanatizmu i krvoproliću. Rimski povjesničar Dio Kasije (*History* LXIX, 14) kaže da je u borbama izgubilo živote preko pola milijuna Židova, pored nebrojenog mnoštva civila koji su pali kao žrtve gladi, bolesti i ratnih nedaća. Nakon tri i pol godine ogorčenih borbi Rimljani su 135. godine ostali još jednom pobjednici, a Židovi ponovno poraženi. Jeruzalem – preimenovan u *Aeliu Capitolinu* – postao je neznabožački grad u koji pod prijetnjom smrtno kazne nije smio ući nijedan Židov. Na mjestu Hrama podignut je Jupiterov hram.

Ove česte pobune žigosale su Židove u očima rimske vlasti i naroda. Proklinjali su ih, rugali im se i na njih strogo pazili da se ne bi ponovno pobunili. Rimljani su ih prezirivo nazivali “drugom rasom”, a još više su ismijavali kršćane, nazivajući ih “trećom rasom”. No sedamdeset i pet godina kasnije, pod Karakalom, Židovi su zajedno sa svim drugim narodima dobili kao dar rimsko građanstvo. U to vrijeme kršćanstvo je stalno napredovalo. Kad je pod imperatorom

Konstantinom 313. godine postalo legalnom religijom imperija, Židovi su se ponovno suočili s ozbiljnim nepovoljnim prilikama u cijelom imperiju.

9. Židovi i kršćani

Židovi odbacuju kršćanstvo. – Djela apostolska pokazuju slučajeve kad su Židovi na raznim mjestima stvarali teškoće prvim kršćanima (vidi Dj 14,2-6.19; 17,5-9.13; 18,12-17; 19,13). Mnoge judaističke sljedbe bile su priznate kao dio židovske vjerske zajednice, pa su imale određenu mjeru slobode što se drugih Židova ticalo. Međutim s kršćanstvom je bilo drukčije. Koncil u Jamniji (oko 90. godine) izbacio je židovske kršćane iz sinagoge.

Odbačeni od Židova, kršćani nisu imali nacionalnog temelja za svoje postojanje. Rimljani su službeno priznavali židovsku vjeru, ali kad su Židovi odbacili kršćanstvo, ono je ostalo bez pravnog položaja. Stoga su sve do Konstantina kršćani ostali ilegalna skupina.

Odnos kršćana prema Židovima. – Tijekom cijelog novozavjetnog razdoblja nema izvještaja da su kršćani pokazivali mržnju prema Židovima. Namjesto toga nastojali su ih zadobiti za Krista. Žalili su zbog činjenice što Židovi nisu htjeli prihvatiti evanđelje i nastavili misionarski rad unatoč progonstvima koja su poticali Židovi. Pavao je upozoravao na ono što su Židovi činili (1 Sol 2,14-16), ali nema izvještaja o mržnji kršćana prema njima; do nje će doći kasnije.

Zahvaljujući djelovanju Pavla i drugih sličnih njemu, broj neznabožaca u kršćanskoj Crkvi se naglo povećavao, pa je došlo vrijeme kad su bili u većini. Pavao je za ove obraćenike uspio dobiti slobodu od pokoravanja Mojsijevom obrednom zakonu, što neki Židovi u kršćanskoj Crkvi nisu mogli podnijeti. Ovo je, zajedno s reakcijom kršćana neznabožackog podrijetla, s jedne strane među njima stvorilo provaliju, a s druge i između kršćana i nekršćanskih Židova.

Posljedice židovskih ustanaka. – U tijeku niza židovskih pobuna, činjenica da se na kršćanstvo gledalo kao na jednu od židovskih sljedbi stavila je kršćane u težak položaj. Ako su dopustili da ih se smatra Židovima, mogli bi trpjeti ono što su Židovi trpjeli kao posljedice svojih pobuna. Zato su kršćanski apologete drugog stoljeća počeli naglašavati razliku između kršćanstva i židovstva. Tako je mržnja Židova prema kršćanstvu, zajedno s njihovim pobunama protiv Rimljana, naglo gurnula kršćanstvo u neznabožacku sredinu, dok je Židove još više odvojila od društva koje ih je okruživalo. Povijest Židova u prvom stoljeću – u razdoblju u kojem je Krist došao k njima, a oni su ga odbacili – upečatljivo je ispunjenje žalosnog Mojsijeva poročanstva o nevoljama koja će doći na Izrael ako budu neposlušni Bogu (Pnz 28,15-68). Nakon 70., a naročito poslije 135. godine, židovski je narod prestao biti nacijom. Iako je u stoljećima nakon toga među njima došlo do snažnog kulturnog razvoja, on je bio djelomično posljedica izolacije u kojoj su se našli. Tek je u naše vrijeme stvorena židovska nacija.

Bibliografija

Drevni izvori

- DANBY, HERBERT, prijevod. *The Mishnah*. London, Oxford University Press, 1954. 844 stranica. Znanstveni prijevod Mišne, s bilješkama.
- DIO CASSIUS COCCEIANUS. *Historia Romana*. Ostala nam je gotovo polovica od osamdeset knjiga koje je Dio Kasije napisao oko 200. godine. Izvanredan izvor za Rimski Imperij i njegove različite narode. Najbolje izdanje nalazimo u Loeb Classical Library, prijevod E. Caryja, *Dio's Roman History*, 9 svezaka. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1914.–1927.
- JOSEPHUS FLAVIUS. *The Jewish Antiquities* i *The Jewish War* (u nas prevedeni kao *Judejske starine* i *Judejski ratovi*). Josip Flavije bio je kao vojskovođa i zarobljenik Rimljana sudionik u židovskom ustanku 66.–73. godine. Njegova je povijest sažeta, ali očito pisana za Rimljane. Postoje neke netočnosti, posebno u odnosu na predmete koji nisu povezani sa Židovima. Poznati stariji prijevod, još uvijek koristan, prijevod je Williama Whistona, koji je prvi put tiskan 1736., otad izdan u mnogo izdanja. Najbolje je izdanje Loeb Classical Library, prijevod H. St. J. Thackeraya i Rajpha Marcusa. *Josephus*, 9 svezaka, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1926.–1969.
- JUSTIN MARTIR. *Dialogue With Trypho*. Justin, kršćanski pisac iz drugog stoljeća, obraćeni filozof, vidi u judaizmu protivnika kršćanstva. Prema njemu judaizmu se približava kraj jer će ga uskoro nadvladati nadmoćnija etika i filozofija kršćanstva. Najuočebijenije englesko izdanje je u *The Anti-Nicene Fathers*. (10 svezaka. Grand Rapids, Eerdmans, 1950.–1951.) Prvi svezak je reprint.
- MELITO OF SARDIS. *The Homily on the Passion*. Urednik i prevoditelj Campbell Bonner. London, Christophers, 1940. Djelo jednog kvatrodecimana koje izražava pogled na kršćanstvo drugog i Židova prvog stoljeća.
- MERCER, SAMUEL A.B., urednik. *Extra-Biblical Sources for Hebrew and Jewish History*. New York, Longmans, green and Co., 1913. 210 stranica. Vrlo korisna kolekcija izvoda iz izvora. Ovom je djelu potreban dodatak novijih nalaza.
- PHILO JUDAEUS. *Works*. Philova djela pokazuju snažan utjecaj aleksandrijskog načina mišljenja i grčke filozofije, posebice platonizma. Njegova opširna djela prikazuju židovsko razmišljanje i način života u doba apostola. Važni su njegovi povijesni podaci. Najbolje je izdanje Loeb Classical Library, prijevod F. H. Colson i G. H. Whitaker. 10 svezaka uz dva sveska dodatka. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1929.–1962.
- PSEUDO PHILO. *The Biblical Antiquities of Philo*. Prijevod Mantague Rhodes James. London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1917. 280 stranica. Opširno legendarno prepričavanje događaja od Adama do Davida od strane nekog palestinskog pisca bliskog farizejskim krugovima; odražava razmišljanje Židova njegovog vremena.
- SEUTONIUS TRANQUILLUS CAIUS. *The Lives of Caesars*. Više književno nego povijesno djelo, naklonjeno rimskom Senatu. Malo dodiruje i stvari vezane uz Židove. Napísano oko 120. godine. Najbolje je izdanje Loeb Classical Library, prijevod J. C. Rolfe. *Seutonium*, 2 sveska. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1935.–1939.
- TACITUS, CAIUS CORNELIUS. *Annals* i *Histories*. Važni izvori, napisani oko 100. godine.

Na nesreću nedostaju važni dijelovi. O njegovim idejama vezanim uz nerimske narode može se raspravljati, kako se to vidi iz njegovih pogleda o Židovima. Najbolje je izdanje Loeb Classical Library, prijevod Clifford H. Moore i John Jackson. *Tacitus*, 4 sveska. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1937.

TERTULLIANUS, QUINTUS SEPTIMUS FLORENS. *Works*. Ovaj ranokršćanski pisac ima štošta reći o Židovima. On pokazuje antisemitski duh i prema Židovima se odnosi kao prema neprijateljima kršćanstva. Najuobičajenije englesko izdanje je u *The Anti-Nicene Fathers*. (10 svezaka. Grand Rapids, Eerdmans, 1950.-1951.) Svesci 3 i 4; reprint.

Suvremeni autori

BEVAN, EDWIN ROBERT i SINGER, CHARLES. *The Legacy of Israel*. Oxford, Clarendon Press, 1928. 551 stranica. Znanstvena, nepristrana procjena značenja judaizma u životu i kulturi zapadnog svijeta.

BRANDON, SAMUEL GEORGE FREDERICK. *The Fall of Jerusalem and the Christian Church*. London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1951. 284 stranica. Dobro dokumentirana studija ranog kršćanstva i njegovog odnosa prema judaizmu.

FINKELSTEIN, LOUIS. *The Pharisees*, 2 sveska. Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1938. Temeljita studija osnovama, vjerovanjima i radu farizejstva, uz izvanrednu dokumentaciju i bibliografiju. Vidi i *The Jews*, urednik Finkelstein, str. 43.

FOAKES-JACKSON, FREDERICK JOHN. *Josephus and the Jews*. New York, R. R. Smith, 1930. 299 stranica. Stručna povijesna analiza najpoznatijeg povjesničara drevnog judaizma i naroda kojega prikazuje.

GLOVER, TERROT R. *Conflict of Religions in the Early Roman Empire*. Treće izdanje. London, Methuen and Co., 1909. 359 stranica. Razmatranje religijskog razvoja u imperijalnom Rimu.

KENT, CHARLES FOSTER. *History of the Jewish People: The Babylonian, Persian, and Greek Period*, 2 sveska. New York, Charles Scribner's Sons, 1904. Analitička i kritička rasprava. Djelo primjenjuje metodu više kritike na upotrebu izvora.

KLAUSNER, JOSEPH. *From Jesus to Paul*. Prijevod W. F. Stinespring. New York, Macmillan, 1943. 624 stranice. Ova je studija društvenih, političkih, intelektualnih i religioznih elemenata Rimskog Imperija u novozavjetna vremena djelo kompetentnog židovskog znanstvenika koji piše suvremenim hebrejskim jezikom za židovske čitatelje. Pisac nastoji izvijestiti o preobrazbi kršćanstva od judaističke sljedbe u svjetsku religiju.

_____. *Jesus of Nazareth*. Prijevod Herbert Danby. New York, Macmillan, 1925. 434 stranice. Ovu je studiju društvenih, političkih, intelektualnih i religioznih elemenata židovske nacije u Isusovo vrijeme napisao isti pisac. Njoj slijedi analiza Isusova učenja iz ugla promatranja jednog Židova. On se obilno služi starim literarnim židovskim izvorima. Pisac je nastojao biti objektivan, a čitatelj će naći obilje informacija na koje se može osloniti.

_____. *The Messianic Idea in Israel*. Prijevod W. F. Stinespring. New York, Macmillan, 1955. Sustavna studija mesijanske ideje u drevnoj židovskoj literaturi, uključujući Sveta pisma, apokrifne, pseudoepigrafe, Mišnu i Talmud, zajedno s analizom židovskih mesi-

- janskih ideja i usporedbom židovskog i kršćanskog Mesije. Ovo djelo, kao oba ranije spomenuta, isti je pisac naopisao na hebrejskom jeziku za svoje hebrejske čitatelje.
- OSTERLEY, W. O. E. i BOX, G. H. *The Religion and Worship of the Synagogue*. New York, Charles Scribner's Sons, 1911. 443 stranice. Temeljita rasprava o podrijetlu židovske religije i načina života, literature i institucija, s naglašavanjem suvremenih koncepata i uporaba.
- RIGGS, JAMES S. *History of the Jewish People During the Maccabean and Roman Periods*. New York, Charles Scribner's Sons, 1921. 320 stranica. Temeljit pregled povijesti židovskog naroda u naznačenom razdoblju. Kao izvora drži se Josipa Flavija i *Prve knjige o Makabejcima*. Knjiga ima duhovne tonove i ističe vjeru u božansko vodstvo u ljudskim zbivanjima.
- SAFRAI, S. i STERN, M., urednici. *The Jewish People in the First Century*, sv. 1. Philadelphia, Fortune Press, 1974. Složeno djelo; poglavlja su napisali različiti pisci. Ovo je prvi dio zamišljenog djela od deset svezaka (*Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*), namijenjena da bude niz priručnika o odnosu između judaizma i kršćanstva u drevno i naše doba. Pisali su ga znanstvenici različitih vjeroispovijesti ili bez određene religije.

SUMMARY

The Jews of the First Century

The period discussed in this article began with the death of Herod the Great in 4 B.C. and closed with the end of the Second Jewish Revolt in a.d. 135. This was the period in which John the Baptist, Jesus, and His apostles lived and carried out their public ministry. All of these men were Jews who lived in Palestine. Consequently Jewish history during this period is of primary significance for an understanding of New Testament Christianity. First-century Judaism constituted the environment into which Christianity was born.

Key words: *Jews; Jewish-Sects; Jewish-Rulers-of-the-First-Century*

Izvornik: Yost, Frank H. „The Jews of the First Century.” *Seventh-day Adventist Bible Commentary*. Urednik F.D. Nichol. Washington D.C.: Review and Herald, 1953-57. v. 5, str. 44-82.

Prijevod: Mihael Abramović

